

1. Birinci dünya müharibəsinin səbəbləri və başlanması.

Dünya kapitalizminin yeni inkişaf mərhələsinə daxil olması qabaqcıl kapitalist ölkələri arasında ziddiyyətləri daha da gücləndirdi. Bu, dünya müharibəsinin başlanması üçün maddi-siyasi zəmin yaratdı. Yeni texniki tərəqqi əsasında istehsalın, xüsusilə sənaye istehsalının sürətlə artması da müharibənin hazırlanmasında mühüm rol oynamışdı. Müharibənin başlanmasının əsas səbəbkarı XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərindən etibarən öz iqtisadiyyatını çox sürətlə inkişaf etdirən Almaniyə olmuşdu. O, artıq sənaye istehsalında İngiltərə və Fransanı geridə buraxmış, yeni bazarlar əldə etmək üçün çox fəallaşmışdı. Buna baxmayaraq, başqa dövlətlər, ilk növbədə İngiltərə, Fransa, Rusiya da müharibəyə az maraq göstərmirdilər. Məhz buna görə də Almaniyə ilə İngiltərə, Fransa və Rusiya arasında ziddiyyətlər kəskinləşmişdi. Bu dövlətlər arasındakı ziddiyyətlərin kəskinləşməsi 1914-cü il avqustun 1-də birinci dünya müharibəsinin başlanmasına gətirib çıxardı. Avstriya-Macaristan imperatorluğunun vəliəhdi Frans Ferdinand 28 iyun 1914-cü ildə Sarayevoda bir Serb milliyyətçisi olan Qavrilo Prinsip tərəfindən öldürüldü. Avstriya hökumətinin reaksiyası çox sərt oldu. Lakin Rusiyanı tək başına qarşısına almağa çəkinən Avstriya, əvvəlcə Almaniyə ilə məsləhətləşdi. Almaniyanın verdiyi üstübağlı dəstəyin ardından, Avstriya Serbiyaya 48 saat müddətinə və müstəqil bir dövlətin qəbul edə bilməyəcəyi ağır bir nota verdi. Serbiya bu notaya Rusiyanın dəstəyi ilə rədd cavabı verdi. Buna qarşılıq Avstriya 28 iyul 1914-cü ildə Serbiyaya müharibə elan etdi. Avstriyanın bu addımına cavab olaraq Rusiya 31 iyulda ümumi səfərbərlik elan etdi. Daha əvvəldən Rusiyanın bu səfərbərliyini döyüş elanı qəbul edəcəyini düşünən Almaniyə 1 avqustda Rusiyaya, 3 avqustda da Fransaya müharibə elan etdi. Şliffen planına uyğun olaraq alman orduları Belçikanın bitərəfliyini pozaraq onun ərazisindən keçib Fransaya girdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1898-ci ildə Almaniyə ordusu baş qərargahının rəisi Alfred Şliffen tərəfindən hazırlanmış müharibə planında belə bir əməliyyatın həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Almaniyə yaxşı bilirdi ki, Belçika ərazisinə daxil olma-

ğın strateji cəhətdən əlverişli olmasına baxmayaraq, bunun son dərəcə təhlükəli tərəfi də vardır. Bu, İngiltərənin Almaniya müharibə elan edə biləcəyi təhlükəsi idi. Çünki 1831-ci ildə Prussiya Belçikanın əbədi bitərəf və müstəqil dövlət olmasına dair protokolu imzalayan beş dövlətdən biri olmuşdur. Eyni zamanda 1870-ci il avqustun 11-də İngiltərə və Belçika ilə bağladığı xüsusi müqavilə ilə I Vilhelm Belçikanın bitərəfliyini İngiltərə ilə birlikdə qoruyacağına dair öhdəlik götürmüşdü. Bütün bunları nəzərə alan İngiltərə hökuməti avqustun 4-də Almaniya öz ölkəsinin ultimatumunu təqdim etdi. Ultimatumda bildirilirdi ki, Almaniya dərhal öz qoşunlarını Belçikadan çıxarmalıdır, əks halda İngiltərə Almaniya müharibə elan edəcəkdir. Cavabı almayan İngiltərə avqustun 4-dən 5-nə keçən gecə Almaniya müharibə elan etdi.

2. Birinci dünya müharibəsində böyük dövlətlərin məqsədləri.

Almaniya dünyanı öz xeyrinə yenidən bölmək uğrunda mübarizə aparırdı. Almaniya ilk növbədə çalışırdı ki, İngiltərəni zəiflətsin. İngiltərə müstəmləkə sisteminə Almaniyanın əsas rəqibi idi. Almaniya yeni müstəmləkələr əldə etmək və dənizlərə hakim olmaq məsələlərində İngiltərə ilə rəqabətə girmişdir. Həmçinin Almaniya Fransanı parçalamaq niyyətində idi. Bununla Almaniya Fransanın əsas metallurjiya bazalarını ələ keçirmək və fransız müstəmləkələrinə sahib olmaq istəyirdi. Rusiya ilə bağlı Almaniyanın planı isə başqa idi. Almaniya Rusiyanı zəiflətmək və Ukrayna ilə Pribaltikanı işğal etmək istəyirdi. Rusiyanın Baltik dənizi ilə əlaqəsini kəsmək də alman planına daxil idi. Eyni zamanda Belçikanı da işğal etmək istəyirdi.

İngiltərə Almaniyanın siyasi və iqtisadi baxımdan güclənməsindən narahat olmuşdu. İngiltərə Avropada, dənizlərdə və müstəmləkələrdə rəqibi olan Almaniyanı sıradan çıxarmaq məqsədi güdüdü. Almaniya İngiltərə üçün bütün Avropadakı rəqiblərinin hamısından bir yerdə ən güclüsü idi. İngiltərə sürətlə inkişaf edən gənc alman rəqibinin iqtisadi və maliyyə qüdrətini zəiflətmək, Almaniyanın hərbi-dəniz və ticarət donanmasını məhv etmək, Mesopotamiyanı və zəngin neft yataqları olan Ərəbistan yarımadasını da işğal etmək istəyirdi.

Fransa da özlüyündə Almaniyanın güclənməsinə narahat olmuşdu. Qonşuluğunda güclü dövlətin olmasını istəməyən Fransa hər vəchlə Almaniyanın hərbi, iqtisadi və siyasi qüdrətini darmadağın etmək istəyirdi. Üstəlik Fransanın müharibəyə qoşulmaqda məqsədi Elzas və Lotaringiyanı geri qaytarmaq, Saar kömür hövzəsini işğal etmək idi. Fransa Suriyanı, Fələstini və digər ərəb ərazilərini işğal etmək istəyirdi.

Rusiya bu müharibəyə başlamamışdan qabaq qarşısına 3 əsas məqsəd qoymuşdu.

I. Balkanlarda slavyanları birləşdirmək, Slavyan imperiyası yaratmaq və bu imperiyanı Osmanlıya qarşı təhrik etmək.

II. Rusiyanın “xəstə adam” adlandırdığı Osmanlının süqutundan sonra boğazlar da daxil olmaqla Anadolunu işğal etmək.

III. Bu müharibədə qalib gələrək inqilabçıları xalqın gözündən salmaq.

İtaliya yeni müstəmləkələr ələ keçirərək, köhnə Roma İmperatorluğu kimi Aralıq dənizinə hakim olmaq məqsədi güdürdü.

Avstriya -Macarıstan onun üçün ən böyük təhlükə olan Rusiya və onun dəstəklədiyi Serbiyaya qarşı Balkanlarda mübarizə edirdi. Bundan başqa Avstriya-Macarıstan Serbiya və Çernoqoriyanı işğal etmək, Balkanlarda öz mövqelərini qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək, Rusiyadan Podolya və Volını qoparmaq la öz məqsədinə çatmaq istəyirdi. Bu müharibədə Yaponiyanın və 1917-ci ilin aprelindən müharibəyə qoşulan ABŞ-ın özünəməxsus məqsəd və niyyətləri var idi ki, onlar da onu həyata keçirməyə çalışırdılar. Beləki, ABŞ dünya ağalığı uğrunda mübarizə aparır, Yaponiya isə Uzaq Şərqdə hökmran olmaq istəyirdi. Yaponiya müharibə illərində Uzaq Şərqdə yaranmış boşluqdan istifadə edərək məqsədlərini həyata keçirirdi.

3. Osmanlı dövlətinin birinci dünya müharibəsinə cəlb olunması.

Müharibənin ilk günlərindən hər iki tərəf Türkiyəni öz tərəfinə çəkməyə cəhd edirdi. Gənc türklər hökuməti Almaniya meyl edirdi. Lakin Türkiyənin Antanta dövlətlərindən maliyyə-iqtisadi asılılığı çox böyük idi. 1914-cü il avqustun 2-də alman-türk ittifaq müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə, əgər Rusiya Avstriya-Macarıstan münaqişəsinə qarışarsa, Almaniya Avstriya-Macarıstan tərəfindən mü-

haribəyə qoşularsa, Türkiyə də Rusiyaya müharibə elan etməlidir. Türkiyə ordusunu bütünlüklə Almanyanın ixtiyarına verirdi. Bununla yanaşı, ittifaq müqaviləsi imzalanandan bir gün sonra Türkiyə özünün bitərəfliyini elan etdi. Bu onunla izah edilirdi ki, Türkiyə hələ müharibəyə hazır deyil. Osmanlı dövlətinin 1914-cü ilin ortalarındakı xarici siyasətinin qeyri-müəyyənliyi hökumət daxilindəki fikir ayrılığı idi. Belə ki, Ənvər paşa başda olmaqla bir qrup Almaniya ilə ittifaq tərəfdarı olduğu halda, maliyyə naziri Cavid bəy başda olmaqla digər bir qrup isə Antanta dövlətləri ilə ittifaq tərəfdarı idi. 1914-cü ilin avqustun 18-də Rusiya ilə İngiltərə birlikdə irəli sürdüləri təklifdə Türkiyənin bitərəf qalması müqabilində Osmanlı dövlətinin müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə təminat verdiklərini və hər hansı bir təcavüzə qarşı çıxacaqlarını bildirdilər. Rusiya və İngiltərənin müştərək təklifinə qarşı Türkiyə aşağıdakı təklifləri irəli sürdü:

1. Kapitulyasiyaların tam ləğv edilməsi;
2. Müharibənin başlanğıcında İngiltərə hökumətinin müsadirə etdiyi iki zirehli gəminin geri verilməsi;
3. Qərbi Frakiyanın Osmanlı dövlətinə geri verilməsi;
4. Yunanıstan tərəfindən işğal edilmiş adaların Türkiyəyə qaytarılması;
5. Misir məsələsinin həll edilməsi;
6. Rusiyanın Türkiyənin daxili işlərinə qarışmamasına təminat verilməsi;
7. Rusiyanın Türkiyə üzərinə hücum edəcəyi təqdirdə İngiltərə və Fransanın həqiqətən Osmanlı dövlətini müdafiə edəcəklərinə vəd verməsi.

Camal paşa bu təklifləri İstanbuldakı ingilis səfiri Malletə təqdim etmiş, o da öz növbəsində bu təklifləri Londona çatdırmışdı. Üç gündən sonra Mallet Türkiyənin irəli sürdüyü təkliflərə ətraflı cavab verdi. İndiki vaxtda İngiltərə öz müttəfiqlərinin razılığı ilə bəzi maliyyə kapitulyasiyalarının ləğv edilməsinə razı ola bilər. Türkiyənin adalarla bağlı Yunanıstanla olan mübahisənin müəyyən vaxta qədər təxirə salınması lazım bilindi. Misir məsələsi müharibədən sonra həll edilərsə daha yaxşı olar. Mallet həm də bildirdi ki, rusların Türkiyə üzərinə hücum etmək məqsədi yoxdur, həm də İngiltərə və Fransa Türkiyənin ərazi bütövlüyünə təminat verən memorandum imzalamışlar. Kapitulyasiyaların Osmanlı dövləti tərəfindən ləğv

edilməsi ərəfəsində ingilis səfiri Mallet İngiltərə və Fransanın adından Türkiyəni inandırmağa çalışmışdı ki, Rusiyanın Türkiyəyə qarşı təcavüzkar niyyəti yoxdur, əgər Türkiyə ordusu təcili tərxis olunarsa, “Heben” və “Breslau” gəmiləri tərsiləh edilərsə, alman təlimatçıları ölkədən kənarlaşdırılırsa, onda müttəfiqlər Türkiyənin toxunulmazlığına təminat verər, adalar məsələsini Türkiyənin xeyrinə həll edər, iqtisadi kapitulyasiyalar məsələsində güzəştə gedərlər. Malletin irəli sürdüyü şərtlər Türkiyə hökuməti tərəfindən Antanta dövlətlərinin zəiflik əlaməti kimi qəbul edildi. İngiltərə Türkiyənin bitərəf qalması üçün çox səy göstərirdi. Sentyabrın 27-də ingilis səfiri bildirmişdi ki, əgər Türkiyə bitərəfliyini qoruyub saxlayarsa İngiltərə hökuməti müharibənin başlanğıcında müsadirə etdiyi hərbi gəmiləri geri qaytara bilər. Lakin müharibəyə qoşulmaqla daha çox fayda əldə edəcəyini düşünən və getdikcə daha çox Almaniyanın təsiri altına düşən Türkiyə hökuməti İngiltərənin bu müraciətini cavabsız qoydu.

1914-cü ilin iyulun sonunda alman hərbi gəmilərinin Aralıq dənizindən keçib Osmanlıya gəlməsi ölkənin hakim dairələrindəki almanpərəst qrupun mövqeyini xeyli möhkəmləndirmişdi. Türkiyənin ordu və donanması tamamilə Almaniyaya nəzarəti altında idi. Osmanlı oktyabra qədər müharibəyə hazırlaşdı. Oktyabrın 16-17-də alman-türk donanması Odessa, Sevastopol, Feodosiya və Novorossiyski atəşə tutdular. Oktyabrın 20-də Rusiya Osmanlıya müharibə elan etdi, ertəsi gün isə ingilislər Dardaneli bombardman etdilər. Asiyada bir neçə yeni cəbhə əmələ gəldi ki, bunlardan başlıcası Qafqaz cəbhəsi idi. Qafqaz cəbhəsində aparılan ən mühüm döyüşlərdən biri Sarıqamış döyüşü olmuşdur.

4. Rumıniya və Bolqarıstanın birinci dünya müharibəsinə cəlb olunması.

Müharibənin əvvəlindən Avropa dövlətləri bitərəf olan İtaliya, Rumıniya, Bolqarıstan və Yunanıstanı öz tərəflərinə çəkmək uğrunda gərgin mübarizəyə başladılar. Hər iki koalisiya üçün bu dörd dövlət böyük hərbi-strateji əhəmiyyət daşıyırdı.

Rumıniyanın müharibəyə qoşulması uğrunda mübarizə hər iki koalisiya dövlətlərinin diplomatik-siyasi mübarizəsində mühüm yer tuturdu. 1914-cü il oktyabrın 1-də Rumıniya ilə Rusiya gizli saziş imzaladılar. Sazişə görə Rusiya Rumı-

niyanın ərazi toxunulmazlığına təminat verdi və Avstriya-Macaristanın ruminlar yaşayan ərazisini özünə birləşdirmək hüququnu qəbul etdi. İngilis və fransız diplomatiyası Rumıniyanın müharibəyə cəlb edilməsini qətiyyətlə tələb edirdi. 1916-cı il avqustun 17-də bir tərəfdən Rumıniya, digər tərəfdən isə Rusiya, Fransa və İngiltərə arasında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə Rumıniya Avstriya-Macaristanla müharibəyə başlamalı idi. Avqustun 28-də bu baş verdi. Rumınlara Transilvaniya, Bukovina və Banatın bir hissəsi vəd olunmuşdu. Onun sərhədlərin təsvirinə uyğun olaraq Avstriya-Macaristan monarxiyasının ərazisini özünə birləşdirmək hüququ tanınırdı.

Bolqarıstanın müharibəyə cəlb edilməsi uğrunda mübarizə hər iki koalisiya dövlətlərinin diplomatik-siyasi mübarizəsində mühüm yer tuturdu. Lakin Bolqarıstan uğrunda mübarizə bərabər şəraitdə aparılmırdı. Çar Ferdinand başda olmaqla bolqar hökuməti müharibənin əvvəlindən Rusiya və Serbiyaya qarşı müharibə aparmaq haqqında Almaniya və Avstriya-Macaristanla razılaşdı. Bolqar hökuməti ərazisindən həm Almaniya blokunun, həm də Antanta dövlətlərinin silah və sursatını buraxırdı. Almaniya və onun müttəfiqlərinə kömək edən bolqar hökuməti eyni zamanda Antanta dövlətləri ilə də danışıqlar aparırdı. Bolqarıstanla danışıqlar Antanta diplomatiyası üçün ağır şəraitdə keçirdi. Antanta ölkələri Bolqarıstanın ehtiyaclarını müttəfiqləri olan Serbiyanın və potensial müttəfiqləri olan Rumıniya və Yunanıstanın əraziləri hesabına ödəyə bilərdilər. Bu isə Antanta ölkələrinə çox ağır başa gələrdi. Antantadan fərqli olaraq Almaniya bloku dövlətləri Bolqarıstanın tələblərini düşmənləri olan Serbiyanın hesabına yerinə yetirə bilərdilər. Ona görə də Almaniya və Avstriya-Macaristan diplomatiyası bolqar hökumətinə çoxlu vədlər verdilər.

Rus diplomatiyası Bolqarıstanla apardığı danışıqlarda müharibə nəticəsində Serbiyanın Avstriya-Macaristan hesabına geniş ərazilər alacağını, buna görə də Makedoniyanı Bolqarıstana güzəştə gedəcəyini bildirdi. Lakin Serbiya Makedoniyanı Bolqarıstana güzəştə getməkdən qəti şəkildə imtina etdi. Beləliklə, Bolqarıstanın Antanta dövlətləri ilə danışıqları 1915-ci ilin yayına yaxın kəsildi. Sentyabrın 6-da isə Avstriya-Macaristan, Bolqarıstan və Almaniya müttəfiqlik haqqında

müqavilə bağladılar. Beləliklə, Osmanlı dövlətinin də iştirak etdiyi Dördlər ittifaqı yarandı. 1915-ci il oktyabrın 14-də bolqar ordusu hərbi əməliyyatlara başladı.

5. Siyasi partiyaların müharibəyə münasibəti.

Müharibə bütün siyasi qüvvələri sınağa çəkirdi. Onlardan bəziləri vətən uğrunda xalqı, milləti birliyə çağırır, digərləri müharibədən öz mənafeləri üçün istifadə etməyə çalışır, üçüncülər, "nə qələbə, nə məğlubiyyət şüarı altında" barışdırıcı, bitərəf mövqe tutur, dördüncülər isə sülh naminə hər cür müharibənin əleyhinə çıxırdılar. Burjua partiyaları müxtəlif dəlillərlə müharibəyə haqq qazandırır, ölkəni birləşməyə, daxili çəkişmələrə və qarşıdurmalara son qoymağa çağırırdılar. Məsələn, Rusiyada müxalifətdə olan Kadetlər və Oktyabristlər partiyaları müxalifətdən əl çəkərək hökumətləri ilə həmrəy olduqlarını elan etmişdilər. Onlar bildirirdilər ki, "hazırda nə sağ, nə sol, nə hökumət və nə də cəmiyyət var, ancaq vahid rus xalqı və onun ordusu var. Vəzifə vətəni qoruyub saxlamaqdan ibarətdir". Hətta, onlar müharibə vaxtı yaratdıqları "Mütərəqqi blok" adlanan təşkilatın proqramında "daxili əmin-amanlığı saxlamaq, millətlər və siniflər arasında ədavəti aradan qaldırmaq, vətəndaşlıq sülhü bərqərar etməyi təmin etmək kimi» vəzifələr irəli sürmüşdülər. Sosialist, sosial-demokratik və milli partiyalara gəldikdə, onların müharibəyə münasibətləri bir mənalı deyildi. Bu məsələdə də onlar arasında fikir ayrılığı var idi. Hələ müharibə başlamamışdan II İnternasionalda birləşmiş sosialist və sosial-demokratiya partiyaları müharibə əleyhinə çıxmışdılar. Müharibəyə münasibətdə V. Lenin başda olmaqla bolşeviklərin özünə məxsus taktikası var idi. Onlar "İmperialist müharibəsini vətəndaş müharibəsinə çevirmək", "Müharibədə öz hökumətlərinin məğlubiyyətinə çalışmaq" şüarlarını irəli sürürdülər. Bunlarla onlar millətin, xalqın birliyini parçalayır vətəndaş qarşıdurması şəraiti yaradırdılar. Onların bu taktikası əslində milli birlikdən, vətəndaş sülhündən imtina etmək siyasəti idi. Bu şüarlarla çıxış etməklə V.Lenin, bolşeviklər Rusiyada hakimiyyətə yiyələnmək, onu ələ almaq məqsədini güdürdülər. Hətta bunun üçün sosialist inqilabının yeni nəzəriyyəsini, Lenin nəzəriyyəsini yaratmışdılar. Məlumdur ki, Mar-

ks, Engels sosialist inqilabının bütün qabaqcıl kapitalist ölkələrində və ya onların əksəriyyətində eyni zamanda qələbə çalacağı müddəasını irəli sürmüşdülər. V. Lenin 1915-cı ildə kapitalizmin inkişafının yeni mərhələsində bu müddəanın tələblərə cavab vermədiyi fikrini irəli sürdü. O, göstərdi ki, sosializm Avropanın qabaqcıl ölkələrində eyni zamanda qalib gələ bilməz, onun əvvəlcə ayrılıqda götürülmüş bir və ya bir neçə ölkədə qələbəsi mümkündür. Marks və Engelsdən, II İnternasional liderlərindən və onların həmfikirlərindən fərqli olaraq V.Lenin belə nəticəyə gəldi ki, sosializm təkcə ən çox inkişaf etmiş kapitalizm ölkəsində deyil, kapitalizmin inkişaf səviyyəsi aşağı olan Rusiyada da qələbə çala bilər.

Milli burjua və sosialist partiyaları da müharibəyə öz münasibətlərini bildirmişdilər. Onların əksəriyyəti "Vahid Rusiya" naminə müharibəyə tərəfdar çıxır, "Vətəni müdafiə" şüarı altında öz hökumətlərinin müharibədə qələbəsini təbliğ edirdilər. Məsələn, başda S. Petlyura olmaqla Ukrayna sosial-demokratları və başda N. Jordaniya olmaqla gürcü menşevikləri Rusiyanın müharibə siyasətinə tərəfdar çıxmışdılar. Rus imperiyasına nökrçilik edən və ona öz xilaskarı kimi baxan erməni "Daşnaksütyun" partiyası da müharibədən "Böyük Ermənistan" uğrunda mübarizə üçün istifadə etmək məqsədini güdüdü. Daşnaklar Qafqaz cəbhəsində Rusiyaya arxalanaraq türklərə qarşı təxribat, xəyanətlilər təşkil etmişdilər. Hələ müharibənin başlanğıcında erməni milli bürosu çarizm ilə könüllü erməni dəstələri yaratmaq barədə razılığa gəlmişdi. Cənubi Qafqaz canişini Voronsov-Daşkovun Tiflisdə doktor Zafriyan, yepiskop Mesrop, S. Arutyunov və A.Xatisovla apardığı danışıqlar zamanı türklərə qarşı hərəsi 400 nəfərdən ibarət 4 könüllü erməni drujinası yaratmaq razılaşıdırılmışdı. 1915-ci ilin yanvarında isə Vardanın və Avçaryanın başçılığı ilə əlavə 2 yeni drujina təşkil edilmişdi. 1914-cü ilin payızından 1915-ci ilin sonuna kimi "Daşnaksütyun" partiyası tərəfindən 10 min nəfərdən çox könüllü səfərbər edilərək türklərə qarşı müharibəyə göndərilmişdi. Ermənilər 1915-ci ilin əvvəllərində Zeytun, Diyarbəkir, Ərzincan, Bitlis, Van, Muş və Samsun bölgələrində minlərlə şəhər və kəndi dağıdıb yandırmış, əhalisini isə vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdilər. 1915-ci ilin aprelində Vanda Türkiyə təbəəli ermənilər qiyam təşkil etmişdilər. Hətta, qiyamçılar rusların himayəsi altında erməni hökuməti

təşkil etmişdilər. Tezliklə erməni qiyamları bütün Şərqi Anadolunu bürümüşdü. Yüz minlərlə türk əhalisi vəhşicəsinə əzabla məhv edilmişdi. Bunlara cavab olaraq Osmanlı hökuməti tədbirlər görməyə ermənilərin hərbi xidmətə cəlb etməməyə, erməni komitə mərkəzlərini ləğv etməyə, onların başçılarını həbs etməyə başladı. 1915-ci il aprelin 24-də İstanbulda 2345 nəfər erməni həbs olundu. İndi ermənilər bu günü - 24 apreli qondarma erməni soyqırımını kimi qeyd edirlər və bunun digər ölkələr tərəfindən tanınması üçün dəri və qabıqdan çıxırlar. Erməni təxribat və qətlərinin qarşısını almaq məqsədilə Türkiyə dövləti onları (erməniləri) cənub-qərb vilayətlərinə, Mesopotamiyaya köçürməyə başladı. Ermənilərin təqsiri üzündən həyata keçirilən köçürülmə zamanı hesablamalara görə, bir neçə yüz min (300min) erməni tələf olmuşdu. Bu rəqəm indi ermənilər tərəfindən iki milyona çatdırılmışdır. "Müsavat" dünya müharibəsi əleyhinə olmuş, müharibədə Rusiyanın məğlubiyyətinə tərəfdar çıxmışdı. Onun lideri M.Ə.Rəsulzadə bildirmişdi ki, çarizm Rusiyada yaşayan qeyri-rus xalqları üçün jandarm rolunu oynayır. O, müharibədə ölümə məhkumdur.

6. Birinci dünya müharibəsi dövründə Uzaq Şərqdə beynəlxalq münasibətlər.

Avropadakı müharibədən Uzaq Şərqdə 1914-cü il avqustun 23-də Almaniyaya müharibə elan etmiş Yaponiya istifadə etdi. Tokionun böyük işğalçılıq planları var idi. Avropanın böyük dövlətlərinin Uzaq Şərqdən çıxdığını görən Yaponiya Çin və Sakit okean hövzəsində öz hökmranlığını qurmaq üçün fürsətdən istifadə etdi. Yapon imperialistləri vəziyyəti tezliklə qiymətləndirməyi bacardılar. Belə bir, şəraitdə Yaponiya Uzaq Şərqə müdaxiləsini genişləndirmək üçün daha geniş imkan qazanmış olurdu. 1914-cü ilin avqustun 15-də Yaponiya hökuməti qısamüddətli diplomatik danışıqlardan sonra Almaniyaya ultimatum verdi. Ultimatumda tələb edilirdi ki, Almaniya heç bir şərt və kompensasiya irəli sürmədən Tzyançyojou limanını yaponlara qaytarsın. Cavaba 8 gün vaxt verilmişdi. Yaponiya hökuməti elan edirdi ki, bu «dostcasına təklif» Şərqi Asiyada sülhün möhkəmlənməsinə xidmət edir, Yaponiya heç bir ərazi iddiasında deyildir. Almaniya ultimatumuna cavab vermədi. Onda 1914-cü ilin avqustun 23-də Yaponiya Almaniyaya müharibə

elan etdi. Hərbi əməliyyatlara başlayan Yaponiya Çinin Şandun əyalətini, həmçinin Almaniyanın Sakit okeanda yerləşən bir sıra adalarını tutub planlarını həyata keçirməyə başladı. Yaponiyanın güclənməsi təkcə ABŞ-ı deyil, Böyük Britaniyanı da narahat etməyə başladı. Xüsusilə Britaniya dominionları olan Avstraliya və Yeni Zelandiyada çəşqınlıq yarandı. Londonda lap əvvəldən Yaponiyanın hərəkətlərinə şübhə ilə yanaşmağa başladılar. İngilis diplomatiyasına aydın idi ki, Yaponiya Avropadakı müharibədən sadəcə olaraq Uzaq Şərqdə müstəmləkə mövqeyini gücləndirmək istəyir. O, Almaniya qarşı müharibənin ağırlığından heç bir pay götürmək niyyətində deyildir. İngilislər səhv etmirdilər. Yaponiyanın başlıca məqsədi Almaniyanın müstəmləkələrini tutduqdan sonra Avropadakı müharibədən istifadə edərək Çinə müdaxilə etmək idi. Rusiya Yaponiyanın Antanta tərəfindən müharibəyə başlamasını alqışladı. Çünki bu Rusiyanın Uzaq Şərqdəki mülklərinin yapon təcavüzündən qorunması üçün təminat verilməsi demək idi. Avropada gedən müharibə Yaponiya üçün əlverişli şərait yaratmaqda davam edirdi. Artıq Çindəki və Sakit okeandakı alman mülkləri onun əlində idi. 1914-cü ilin sonunda yaponlar Çinə hücum etmək qərarına gəldilər. 1914-cü ilin dekabrın əvvəllərində Yaponiyanın xarici işlər naziri Yaponiyanın siyasəti haqqında tam açıqlıqla çıxış etdi. Bir sözlə, Yaponiya Uzaq Şərqdə ancaq alman mülklərini tutmaqla razılaşmaq istəmirdi. Söhbət bütün Çindən gedirdi. 1915-ci ilin yanvarın 18-də Yaponiya Çinə 21 maddədən ibarət ultimatum verdi. Bu tələblərin yerinə yetirilməsi əslində Çini Yaponiyanın müstəmləkəsinə çevirirdi. Yapon diplomatiyası Çindən Şandun əyaləti üzərində, Cənubi Mancuriyada, Şərqi və daxili Monqolustanda Yaponiyanın iqtisadi, siyasi hökmranlığını qəbul etməyi, bu ərazilərdə yaponların yerləşdirilməsini, onların mülklər almaq hüququnu tanımağı tələb etdi. Tələblərin içərisində Yaponiyanın siyasi və maliyyə müşavirlərinin qəbul edilməsi, Çinin mühüm mərkəzlərində yapon-çin polisinin yaradılması, Çinin yalnız Yaponiyadan silah alması məsələləri var idi. Bu tələblərə tab gətirmək iqtidarında olmayan Çin Yaponiyaya qarşı Rusiya, İngiltərə, Fransa və ABŞ-dan istifadə etmək istədi. Lakin Avropa dövlətlərinin Yaponiyanın planlarının həyata keçirilməsinə mane olmaq üçün qüvvələri yox idi. ABŞ-ın mənəvi-siyasi köməyi də kifayət etmirdi. Çin hökuməti

Yaponiyanın tələblərinin əksəriyyətini qəbul etdi. Bu tələblər əslində birbaşa Çini Yaponiyanın protektoratına çevirirdi.

Çin Almaniyanın iqtisadi konsessiyalarını və təbəələrini ona qarşı müharibə etməklə ölkədən çıxara bilərdi. Belə olduqda Çin hüquqi cəhətdən müttəfiqlərlə bərabər vəziyyətə düşürdü, onun siyasi və mənəvi nüfuzu artırdı, Yaponiya ilə bağlanmış qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələri gələcəkdə ləğv etmək üçün şərait qazanırdı. Lakin Çinin Almaniyaya müharibə elan etməsi Yaponiyanın istəklərinin əleyhinə getməməli idi. Yapon diplomatiyası Uzaq Şərqdə yaranmış əlverişli beynəlxalq şəraitdən öz mənafeləri naminə istifadə etdi. Yaponiya sənayesi və xarici ticarəti sürətlə inkişaf etdi. Yaponiya silah satışından külli miqdarda gəlir götürdü. Yaponiya Çinin Almaniyaya müharibə elan etməsinə razılıq vermədikdə müttəfiqlər Yaponiya ilə bir sıra müqavilələr bağlayıb onun iddialarını qəbul etdilər. 1917-ci ilin fevralında Antanta dövlətləri sülh konfransında Yaponiyanın Şandun əyalətinə və keçmiş alman ada mülklərinə olan iddialarını müdafiə edəcəkləri barədə öhdəlik götürdülər. Bundan sonra Yaponiya Çinin Almaniyaya qarşı müharibəyə girməsinə etiraz etmədi. 1917-ci il fevralın 14-də Çin Almaniyaya ilə diplomatik münasibətlərini kəsdi, avqust ayında isə ona müharibə elan etdi. Lakin Yaponiya, İngiltərə, Rusiya və Fransanın bağladıkları məxfi saziş Çinin istəklərinin yerinə yetirilməsini heçə endirdi. ABŞ-ın Yaponiya ilə bağladığı saziş də Çinin mənafeyinə zidd idi. Bu dövlətlər Yaponiya ilə bağladıkları sazişlərlə Çində Yaponiyanın xüsusi hüquqları olduğunu tanıyırdılar.

7. ABŞ-ın birinci dünya müharibəsinə qoşulması.

ABŞ dünyanın onun iştirakı olmadan bölüşdürülməsinə razı deyildi. Lakin dünyanın bölüşdürülməsində iştirak etməkdən ötrü mütləq müharibəyə qoşulmaq lazım idi. ABŞ diplomatiyasının müharibəyə kim tərəfindən qoşulmasını obyektiv şərait özü müəyyənləşdirdi. ABŞ və İngiltərə kapitalının çoxdan qurulan iqtisadi, siyasi və maliyyə əlaqələri bu seçimə təsir göstərdi. ABŞ bankirləri və inhisarları müharibənin gedişində onlara borclu olan Antanta dövlətlərinin məğlub olmasını və müflisləşməsini istəmirdilər. Müharibədə Almaniyanın qələbə qazanması isə ABŞ-ın dünya plalarının reallaşmasına mane ola bilərdi. ABŞ diplomatiyasının

düşüncəsinə görə Almaniya qələbədən sonra Avropanı, Kiçik Asiyanı və Afrikanı özünə tabe etdirib onu həтта Cənubi Amerikadan sıxışdırıb çıxarardı və Yaponiya ilə ittifaq bağlayıb ABŞ üçün təhlükə yarardardı. Antanta ölkələri məğlub olacağı təqdirdə, Yaponiya Uzaq Şərqdə hökmran dövlətə çevrilə bilərdi.

ABŞ diplomatiyası 1916-cı ilin dekabrından 1917-ci ilin yanvarınadək hər iki blok dövlətləri ilə danışıqlar apardı. Alman diplomatiyasının ABŞ prezidenti Vudro-Vilsona göndərdiyi sülh təklifləri ABŞ-ın mənafeələrinə cavab vermirdi. Almaniyanın sülh təklifləri Antanta tərəfindən rədd edildiyindən bitərəf dövlətlərin gəmilərinə qarşı Almaniya fevralın 1-dən amansız müharibəyə başladı. ABŞ Almaniyaya ilə diplomatik münasibətləri kəsmək üçün bəhanə tapdı. 1917-ci il fevralın 2-də Almaniyaya ilə diplomatik münasibətləri kəsməsinə baxmayaraq ABŞ ona müharibə elan etmədi. ABŞ-ın Almaniyaya müharibə elan etməsi üçün şərait aprel ayında yarandı. Almaniya ABŞ-ın bir neçə gəmisini batırdı. ABŞ-ın müharibəyə qoşulması üçün bəhanə eyni zamanda Almaniyanın xarici işlər nazirliyinin Meksikadakı alman səfirinə göndərdiyi teleqram oldu. Teleqramda Meksikanın ABŞ-a qarşı müharibəyə başlaması təklif edilirdi. Bu təklif yerinə yetirilərdisə XIX əsrdə ABŞ-ın Meksikadan aldığı sərhəd rayonları ona qaytarılmalı idi. Almaniyanın ABŞ gəmilərini batırması və bu teleqramına cavab olaraq ABŞ hökuməti 1917-ci il aprelin 6-da Almaniyaya müharibə elan etdi. ABŞ-ın müharibəyə qoşulması vuruşan tərəflərin qüvvələr nisbətində özünü daha çox göstərdi. 1918-ci il yanvarın 8-də ABŞ prezidentinin müəyyənləşdirdiyi 14 bəndlik prinsiplə və praktik məsələlərə əsasən Almaniyaya və onun müttəfiqləri ilə sülh bağlamaq təklif olunurdu. Bundan başqa onlar bütün ölkələrə ünvanlanmışdı və Vilsonun özünün etiraf etdiyi kimi, bu Lenin Dekretinə cavab idi. Həqiqətən də sülh haqqında Dekretin ardınca o, açıq sülh danışıqları və müzakirələri, məxfi beynəlxalq sazişlərdən imtina, bütün müstəmləkə mübahisələrinin azad, səmimi və tamamilə maneəsiz həlli barədə danışırdı.

8. 1917-ci il fevral inqilabı, müvəqqəti hökumətin daxili və xarici siyasəti.

1915-1917-ci illərdə Rusiyada vacib hadisələr baş verirdi. Rusiya imperiyası iqtisadi, hərbi və siyasi cəhətdən Antantanın daha zəif həlqəsi idi. Ölkədə böhran yetişirdi. Cəbhədəki məğlubiyyətlər, iqtisadi vəziyyətin kəskin pisləşməsi anti-müharibə və antihökumət hərəkatının güclənməsinə gətirib çıxardı. Ölkənin daxili və xarici siyasətindən narazılıq təkcə sadə adamlar arasında yox, həm də hakim dairələrdə artırdı. Ölkəni inqilabi sarsıntılardan xilas etmək məqsədi ilə burjuaziyanın nüfuzlu hissəsi II Nikolayı onun qardaşı Mixailə əvəz etməyə hazır idi. Lakin artıq gec idi. 1917-ci il fevral inqilabı çar mütləqiyyətini devirdi və ölkədə müvəqqəti hökumətin hakimiyyətini qurdu. Əvvəlcə müvəqqəti hökumətə knyaz Q. Lvov, sonra isə eser A. Kerenski başçılıq etdi. Fevral inqilabı tarixdə ilk dəfə ikihakimiyyətlik yaranması ilə nəticələndi. Müvəqqəti hökumət timsalında burjuaziya və Sovetlərin timsalında fəhlə-kəndli hakimiyyətləri meydana gəldi. Fevral inqilabı Rusiya və dünya tarixində böyük əhəmiyyət kəsb edən hadisələrdən idi. O, Avropa və Asiya tarixində həmişə mühafizəkar rol oynayan Rusiya monarxiyasını dağıtdı, çar imperiyasını tamamilə sarsıtdı. O, Rusiyanın azad demokratiya, kapitalizm yolu ilə inkişafı üçün imkanlar açdı. Liberal burju nüməyəndələri bu inqilabı Rusiyanı respublika və demokratiya yoluna, saf kapitalizm yoluna çıxaran zəmin hesab edirdilər. Onların fikrincə, Rusiya məhz həmin zəmin əsasında Qərb demokratiyasına qoşulmalı idi. Leninin, bolşeviklərin fikrincə isə bu inqilab sinfi qüvvələrin yenidən qruplaşması zəminində, şəraitə müvafiq olaraq ya dinc, ya da silahlı üsyan yolu ilə gözləmədən böyüyüb sosialist inqilabına keçməli idi. Burada marksistlərin “cəmiyyətin inkişafının lokomotivi” sayılan sinfi mübarizə, sinfi qarşıdurma əsas rol oynamalı idi. Menşeviklərin, habelə bolşeviklərin müəyyən hissəsinin fikrincə Rusiya sosialist inqilabı üçün hələ yetişməmişdi. Doğrudur, Fevral inqilabı bir neçə ay ərzində Rusiyanı siyasi cəhətdən qabaqcıl ölkələr səviyyəsinə çatdırdı. Lakin bu siyasi uğurların sosial-iqtisadi cəhətdən möhkəmləndirilməməsi, daxili və xarici siyasətdəki uğursuzluqlar, sinfi qarşıdurmaların daha da kəskinləşməsi həmin nailiyyətləri əldə saxlamağa imkan vermədi. Dünya müharibəsi şəraitində baş vermiş sosial-iqtisadi böhranın təqsirkarı hesab edilən mütləqiyyət devrilsə də, fevral inqilabından sonra da Rusiyada bu proses davam etməkdə idi.

Mütləqiyyətin daxili və xarici siyasətini kor-koranə davam etdirən Müvəqqəti hökumət və onu müdafiə edən qüvvələr böhrandan çıxmaq üçün hələ ciddi sosial-iqtisadi tədbirlər görə bilmirdilər. Fevral inqilabı bütün təbəqələrin sosial-siyasi fəallığına güclü təkan versə də, dövlət quruculuğu, iqtisadi dirçəliş, müharibə və sülh məsələləri, sosial təminat və başqa vacib problemlər həll edilməmiş qalırdı. Xalq təsərrüfatının dağılması davam edir, sənaye müəssisələri bağlanır, işsizlik artır, ərzaq böhranı dərinləşir, sosial təminat heç dərəcəsinə enirdi. Siyasi qüvvələr, ictimai hərəkatlar, siyasi partiyalar və təşkilatlar, sosial qruplar arasında birliyin olmaması da ölkədəki bu vəziyyəti daha da kəskinləşdirirdi. Çar hökumətinin öhdəliklərini təsdiq edən yeni Rusiya hakimiyyəti başqa ölkələrin dəstəyini aldı. 1917-ci ilin mart-aprelində demək olar ki, bütün dövlətlər müvəqqəti hökuməti hüquqi cəhətdən tanıdıqlarını bəyan etdilər. Rusiyada baş verən iqtisadi və başlıcası, siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq Müvəqqəti hökumət Almaniyaya qarşı ümumi hücumun başlanğıcını yazdan yaya keçirmək təklifi ilə müttəfiqlərinə müraciət etdi. Amma İngiltərə və Fransa Şərqi cəbhəsində əməliyyatın tezliklə başlanmasında təkid etdilər. Rusiyanın yeni hökuməti çar hökuməti dövründə olduğundan daha çox Antantadan asılı idi. 1917-ci il aprel, iyun və iyul siyasi böhranlarından sonra iyulun 8-də Kerenski başda olmaqla burjuaziyanın təkhakimiyyəti yaradıldı. Lakin bu da Rusiyada başlanmış siyasi və iqtisadi böhranı aradan qaldırmadı. Ölkədə iqtisadi tənəzzül gücləndi. Sənaye və nəqliyyatın getdikcə dağılması, ərzaq çətinliyi davam edirdi. Ölkədə siyasi böhran da kəskinləşdi. Siniflər, siyasi qüvvələr və partiyalar arasında qarşıdurma daha da gücləndi. Siyasi qüvvələr və siyasi partiyalar ölkəni çıxılmaz vəziyyətdə qoyan fəlakətə qarşı mübarizə etmək üçün, ölkəni böhrandan çıxarmaq üçün yollar axtarmağa başladılar. Burjuaziya və onu müdafiə edən qüvvələr ölkəni fəlakətli böhrandan çıxarmağın başlıca yolunu hərbi diktatura yaratmaqda görürdülər. ABŞ-ın, İngiltərənin və Fransanın hakim dairələri də bu xətti müdafiə edirdilər. 1917-ci il avqustun 12-15-də Moskvada keçirilən Dövlət Müşavirəsi bu məqsədi dəstəklədi. Hərbi diktaturaya hələ iyulun 18-də Baş Komandan təyin edilmiş general Kornilov başçılıq etməli idi. Fəhlə və kəndlilər adından çıxış edən bolşeviklər və onların tərəfdarları iri burjuaziyanın diktaturasına

qarşı inqilabi çevriliş nəticəsində yaradılacaq proletariat diktaturası alternativini irəli sürüdürlər. Artıq avqustun axırı üçün Rusiyada hərbi diktatura yaratmaq təhlükəsi sovuşmuşdu. Kornilovçuluq ləğv olunmuşdu. Qiyam ləğv edildikdən sonra kütlələr arasında bolşeviklərin və onların tərəfdarlarının nüfuzu artmışdı. Onların möhkəm hökumət yaradılması, hakimiyyətin sosialist partiyalarını təmsil edən Sovetlərə verilməsi təklifləri geniş yayılmışdı. İngiltərə, Fransa və ABŞ-ın təkidi ilə Kerenskinin hücumu atdığı taqətdən düşmüş, pis silahlanmış rus qoşunları özünü heç nə ilə doğrultmayaraq yeni qurbanlar verərək tam uğursuzluğa məruz qaldılar. Ölkədəki daxili vəziyyət daha da ağırlaşdı. Rusiyanın nüfuz və çəkisinin müttəfiqlərinin gözündə hələ çar zamanı başlanan eniş fevral inqilabından sonra gücləndi. İngiltərə və Fransa Rusiya daxilindəki vəziyyəti nəzarət altında saxlamağa və onun müharibədən çıxmasına yol verməməyə çalışırdılar.

9. Sovet Rusiyasının sülh təşəbbüsləri. Brest-Litovsk müqaviləsi.

1917-ci il dekabrın 3-də Brest-Litovskda bir tərəfdən Sovet Rusiyası, digər tərəfdən isə Almaniya, Avstriya-Macaristan, Türkiyə və Bolqarıstan nümayəndələri arasında danışıqlar başladı. Sovet nümayəndə heyəti sülh haqqında Dekretdə irəli sürülən müddəalara əsaslanmağı təklif etdi, lakin Almaniya nümayəndə heyəti bildirdi ki, o, barışıq haqqında konkret danışıqlar aparmağa gəlmişdir və rus təklifini siyasi hesab etdiyindən onun müzakirəsindən boyun qaçırdı. Gənc Sovet respublikasının ağır vəziyyətindən bir çox ölkələr istifadə etməyə çalışırdı. 1917-ci ilin dekabrında rumın qoşunları Bessarabiya ərazisinə soxulub, onu işğal etdi, 1918-ci ilin aprelində isə o, Rumıniyaya birləşdirildi. 1917-ci il dekabrın 22-də Brest-Litovskda Rusiya, Almaniya və onun müttəfiqləri arasında sülh bağlanması haqqında danışıqlar yenidən başlandı. Danışıqlar üç mərhələdə keçdi. Birinci mərhələ 1917-ci il dekabrın 22-dən 28-nə kimi, ikinci mərhələ 1918-ci il yanvarın 9-dan fevralın 10-na kimi və üçüncü mərhələ 1918-ci il martın 1-dən 2-nə kimi davam etdi. Alman nümayəndə heyəti güclü təzyiq göstərir və öz şərtlərini diqtə edirdi. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq, sülh müqaviləsi artıq ikinci mərhələdə imzalanı bilərdi. Sovet nümayəndə heyətinə başçılıq edən Trotskinin boyun qaçırması bunu etməyə imkan vermədi. Nəticədə alman qoşunları Baltik dənizindən Qara

dənizə qədər bütün cəbhə boyu hücumla keçdilər. Bu böhranlı vaxtlarda sovet hökumətinin çağırışı ilə təcili özünümüdafiə dəstələri yaradılırdı. Bir sıra yerlərdə almanlar dayandırıldı, Pskov və Narva yaxınlığında isə geri oturuldu. Rus hökuməti dərhal alman şərtlərini müzakirə edib sülh imzalamağa hazır olduğunu bəyan etdi. 1918-ci il martın 3-də Brest-Litovskda Rusiya və dördlər ittifaqı arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin şərtləri Rusiya üçün çox ağır idi. Onun ərazisindən Polşa, Litva, Kurlandiya, Estlandiya və alman qoşunları tərəfindən işğal edilmiş böyük vilayətlər ayrılırdı. Qafqazda Qars, Ərdəhan və Batumi Türkiyənin tabeliyinə keçdi. Ukrayna və Finlandiya müstəqil dövlətlər olurdu. Əsirlərin dəyişdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Brest-Litovskda həmçinin gömrük rüsumları və tarifləri haqqında yekun protokolu da imzalandı.

Müqavilənin ratifikasiyası iki həftə ərzində olmalı idi. Həm danışıqlar zamanı, həm də sülh müqaviləsinin imzalanmasından sonra hökumət və partiyada yekdillik yox idi. V. İ. Lenin dəfələrlə azlıqda qalmışdı, bununla belə o, müqavilənin imzalanmasına və ratifikasiyasına razılıq almağa müvəffəq oldu. 1918-ci il martın 15-də Brest sülhünün ratifikasiyası ilə bağlı Ümumrusiya Sovetlər qurultayı çağırıldı. Bundan əvvəl partiyanın VII qurultayı səs çoxluğu ilə müqavilənin təsdiqinin lehinə çıxış etsə də, Mərkəzi Komitəyə gələcəkdə şərait dəyişəndə onu zorla qəbul etdirildiyi üçün pozmaq səlahiyyəti vermişdi. Müzakirələrdən sonra Ümumrusiya Sovetlər qurultayı martın 15-də Brest müqaviləsini ratifikasiya etdi. Rusiyanın ağır vəziyyətindən istifadə edən Almaniyə bundan sonra da ona təzyiq göstərməkdə davam edirdi. Sovet hökuməti 1918-ci ilin avqustunda Brest sülh müqaviləsinə demarkasiya xəttini Almaniyanın xeyrinə müəyyənləşdirən əlavə bir müqavilə imzalamağa məcbur oldu. Brest müqaviləsinə əlavə sazişin 14-cü maddəsi Azərbaycana aid idi. Həmin maddə ilə tərəflər Azərbaycana dair məsələlərlə bağlı qarşılıqlı öhdəliklər götürmüşdülər. Bütün bunlara görə də saziş Osmanlı və Azərbaycan diplomatiyasının ciddi müqaviməti ilə üzləşdi. Bir sıra mühüm addımlar atıldı və tədbirlər görüldü. Bakının azad edilməsi buna imkan vermədi. 2-cisi, beynəlxalq şəraitin Antantanın xeyrinə dəyişməsi Almaniyanın sazişə marağını azaltdı. 3-cüsü, alman-osmanlı protokolu ilə (23.IX.1918) əslində əlavə sazişdən imtina edilmiş

oldu. Protokola əsasən Almaniya Azərbaycan Cümhuriyyətini tanıyacağına, habelə Sovet Rusiyasının da onunla diplomatik münasibətlər qurmasına çalışacağına söz verirdi. Əvəzində isə Osmanlı qoşunlarının Azərbaycanda çox saxlanılmayacağı vəd olunurdu. 1918-ci il noyabrın 11-də Almaniyanın məğlubiyyətini bildirən barışıq imzalandı. Barışıqdan iki gün sonra sovet hökuməti 3 mart 1918-ci il tarixli Brest sülh müqaviləsinin və 27 avqust 1918-ci ildə Sovet Rusiyası və Almaniya arasında imzalanan əlavə müqavilənin ləğv edilməsini elan etdi.

10. Rusiyada vətəndaş müharibəsi və xarici hərbi müdaxilə.

Oktyabr çevrilişindən sonra Rusiyada vətəndaş qarşıdurmasında yeni mərhələ başlandı. Hakimiyyətdən kənarlaşdırılmış qüvvələr vahid cəbhədə birləşərək bolşevik rejiminə qarşı müharibə elan etdilər. Sovet rejiminə və onun yerlərdə yayılmasına qarşı müqavimət hərəkatı bütün ölkəni bürüdü. Separatizm hərəkatı sovet rejiminə qarşı mübarizə ilə birlikdə aparılırdı. Ucqarlara qaçmış generallar öz ətraflarına böyük silahlı qüvvə toplayaraq Sovet dövlətinə qarşı güclü cəbhə yaratdılar. Şimalda general Müller, Kerenski, şimal-qərbdə general Yudenic, cənubda ataman Kaledin, general Alekseyev, general Krasnov, general Kornilov, general Denekin, Cənubi Uralda ataman Dutov, Zabaykalda ataman Semyonov, Sibirdə admiral Kolçak sovet hakimiyyətinə qarşı hərbi yürüşə başladılar. Beləliklə, sovet hakimiyyətinə qarşı “ağlar” hərəkatı formalaşdı.

Bolşevizmi, sovet quruluşunu istəməyən xarici iri dövlətlər də ona qarşı hərbi müdaxilə təşkil etdilər. Oktyabr inqilabının qələbəsindən sonra İngiltərə və Fransa öz qoşunlarının Rusiya ərazisində əməliyyatları barədə məxfi razılığa gəlmişdilər və sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə üçün çar generallarına böyük məbləğdə vəsait ayırmışdılar. 200 nəfərlik ilk ingilis dəstəsi 1918-ci il martın 9-da Murmanskda quruya çıxdı. Bir neçə gün sonra elə ora fransız hissələri gəlməyə başladı. 1918-ci ilin yayı üçün ingilis və fransız qoşunları Arxangelski və Solovets adalarını tutdu. Uzaq Şərqdə yaponlar Rusiyanın ərazisinə soxulmağa başladılar. Artıq 1918-ci ilin yanvarında Vladivostok limanına 3 kreyser-iki yapon və bir ingilis kreyseri daxil oldu. Buna qədər orada amerikan kreyseri var idi. Sovet hökumətinin rəsmi etirazına qarşı İngiltərənin Moskvadakı nümayəndəsi bildirdi ki, ingilis,

yapon və amerikan əsgərlərinin Vladivostoka çıxarılmasının yeganə məqsədi yapon vətəndaşlarının həyatlarının və mülkiyyətinin mühafizəsidir. Əslində isə onlar həmin bölgələrdə olan “ağlar” hərəkətinə kömək edirdilər. Müharibə zamanı əsir düşmüş 40 mindən yuxarı çex və slovalardan ibarət korpusun qiyamı vətəndaş müharibəsini daha da kəskinləşdirdi. Sovet hökuməti ilə razılaşmaya görə bu korpus Vladivostok limanından Fransaya yola düşməli idi. Ancaq xarici qüvvələrin Vladivostoka çıxmasından sonra çexlər bu razılaşmanı pozub qiyam qaldırdılar və Rusiyanın Mərkəzi rayonları ilə Ural və Sibirin əlaqəsini kəsdilər. Qərb diplomatik missiyaları bir sıra Volqaboyu şəhərlərdə və digər yerlərdə üsyanların hazırlanmasında bilavasitə iştirak etmişdilər. Üsyanlar nəticəsində Volqaboyunda, Uralda, Sibir və Uzaq Şərqdə Sovet hakimiyyəti devrildi. Bundan sonra Sovet hakimiyyətinin əleyhdarları daha da fəallaşdılar. Sibirdə admiral Kolçak “Rusiyanın ali hökmdarı” elan edildi. Cənubda general Denikin hərbi diktatura yaratdı, Şimalda Müller hərbi qubernatorluq təşkil etdi.

Vətəndaş müharibəsi şəraitində keçmiş Rusiya imperiyası məkanında milli separatizm hərəkəti gücləndi. Oktyabr çevrilişindən sonra imperiya ərazisində müstəqil dövlətlər yaranmağa başladı. Sovet hökumətinin elan etdiyi “Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi”nə müvafiq olaraq 1917-ci ilin noyabrında Polşa, dekabrda Finlandiya müstəqillik əldə etdilər. 1918-ci ildə Qafqazda Dağlılar Respublikası, Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan Respublikaları yarandı. 1920-ci ilin aprelinə Uzaq Şərq Respublikası təşkil olundu. Lakin bunların ömrü çox olmadı. Tezliklə Qırmızı Ordu tərəfindən müstəqillik əldə edən respublikalar işğal olundular. Həmin ərazilərdə də Sovet rejimi quruldu.

Sovet hökuməti özünü qorumaq və əleyhdarlarına qarşı mübarizə aparmaq üçün güclü ordu yaratmağı başlıca vəzifələrindən biri hesab edirdi. Vətəndaş müharibəsinin gedişində-1918-1919-cu illərdə belə bir ordu yaradıldı. L. Trotski ilk hərbi nazir oldu. 1919-cu ilin oktyabrında Qırmızı Ordunun sıralarında 3 milyondan çox əsgər və zabit var idi. Qırmızı Ordu hissələri 1919-cu ildə Şərqdə Kolçakın qüvvələrini darmadağın etdi. Kolçakın özü 1920-ci ilin əvvəllərində güllələndi. 1919-cu ilin payızında Cənubda Denikin “Könüllü ordusu” da məğlub edildi. O,

qalan ordu hissələrini Kırımda Vrangelə verib xaricə qaçdı. Şimalda vaxtaşırı Petroqrada hücumlar edən Yudeniç məğlub oldu. 1920-ci ildə Arxangelsk və Murmansk azad edildi. 1920-ci ilin sonlarında Qırmızı ordu Kırımda böyük uğur qazandı. Noyabrda Vrangelin ordusu darmadağın edildi və Kırım azad olundu.

11. 1920-ci il Sovet-Polyak müharibəsi.

Polşa ilə sülh müqaviləsi bağlamaq üçün bütün cəhdlərə baxmayaraq, iki ölkə arasındakı münasibətlər müharibəyə səbəb oldu. Rusiya ilə müharibəyə Polşanı qərb dövlətlərinin hakim dairələri təhrik edirdilər, Polşa rəhbərliyi özü də bunu istəyirdi. 1920-ci il aprelin 10-da Polşa hökuməti Sovet Rusiyasının nümayəndələri ilə danışıqlara razılaşdı və bu danışıqlar da Polşanın barışmaz mövqeyi nəticəsində pozuldu. Polyak qoşunları sərhəddə cəmləşmişdi və aprelin 25-də onlar Belorusiya istiqamətində hücumu başladılar. Polşanın baş naziri Y. Pilsudski Ukraynanı işğal etmək arzusunu açıqca bildirdi. Elə həmin günlərdə ağ qoşunların qalıqları ilə Kırımdan general Vrangel hücumu başladı. Qırmızı ordu üçün çətin vəziyyət yaranırdı. Polyak ordusunun hücumunun qarşısını alan sovet qoşunları əks hücumu keçib, Varşavaya doğru irəliləməyə başladılar. İngiltərə və Fransadan kömək və dəstək alan Polşa sülh danışıqlarından imtina edirdi.

Hələ 1919-cu ilin dekabrında İngiltərənin xarici işlər naziri C. Kerzonun Polşa ilə Sovet Rusiyası arasındakı sərhəd xətti haqqında təklifi dərc olunmuşdu. London ultimativ tonda Qırmızı ordunun hücumunu dayandıraraq, sərhədin həmin xətt boyunca müəyyənləşdirilməsinə razılaşmağı tələb etdi. Sovet hökuməti dərhal barışıq bağlamağa və sülh danışıqlarına başlamağa hazır olduğunu bəyan etdi. Amma polyak tərəfi danışıqları ləngidirdi. Polşa müharibəni davam etdirirdi və hətta Sovet Rusiyası sərhəd haqqında “Kerzon xətti” üzrə sülh imzalamağa razı olduğunu bildirəndə də Polşa tərəfi yeni hücum cəhdləri etdi.

1920-ci ilin avqustunda Pilsudskinin qoşunları hücumu keçib, Qırmızı ordunu geri çəkilməyə məcbur etdi. Polşa hakim dairələrinin müqavimətinə baxmayaraq, Sovet hökuməti sovet-polyak münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunmasına nail olmağa çalışırdı. Sovet tərəfinin cəhdləri nəticəsiz qalmadı. 1920-ci il oktyabrın 12-də Polşa ilə Sovet Rusiyası arasında barışıq imzalandı, 1921-ci il martın 18-də

isə sülh bağlandı. Hərbi əməliyyatların tezliklə dayandırılması məqsədilə Rusiya ümumi sərhədi Kerzonun təklif etdiyi xəttədən şərqdə müəyyənləşdirməyə razılaşdı. Qərbi Ukrayna və Qərbi Belorusiya Polşaya keçdi. Bu bir sıra səbəblər üzündən baş verdi. Onlardan qərb dövlətlərinin Pilsudskiyə göstərdikləri böyük köməyi (həm hərbi, həm də maddi), Antanta ölkələrinin Polşaya “bolşevik təhlükəsi” barədə durmadan təbliğat aparmasını göstərmək olar. Bolşeviklərin cəbhələrdəki qələbələrinə şübhə etməyən xarici müdaxiləçilər də çəkilib öz ölkələrinə getdilər. Yalnız yaponlar Uzaq Şərqdə 1922-ci ilə kimi dayandılar. Uzaq Şərq Respublikasına daxil olan Qırmızı ordu ağqvardiyaçıların qoşunları üzərində bir sıra qələbələr qazandı. 1922-ci ilin noyabrında Uzaq Şərq Respublikasının Sovet Rusiyası ilə yenidən birləşməsi elan olundu.

12. Azərbaycan nümayəndələrinin Paris sülh konfransında iştirakı.

Azərbaycan xalqının milli mənafeyinə uyğun xarici siyasət yeritmək, mürəkkəb beynəlxalq vəziyyətdə Azərbaycanla qonşu dövlətlər arasında mehriban münasibətlər yaratmaq, onu dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvünə çevirmək Azərbaycan diplomatiyasının başlıca məqsədi idi. Hökumət çoxsaylı çətinliklərlə bağlı olan daxili problemləri həll etməyə çalışdığı bir vaxtda Azərbaycan diplomatları Parisdə toplanmış qalib dövlətlər tərəfindən tanınmaq və kömək əldə etmək üçün ağır mübarizə aparırdılar. Azərbaycan parlamenti Paris sülh konfransında iştirak etmək üçün Ə.M.Topçubaşov - sədr, M.H.Hacınski – sədrin müavini, nümayəndə heyətinin üzvləri Ə.Şeyxülislamov, Ə.Ağayev və müşavirlər M. Məhərrəmov və C.Hacıbəyov olmaqla nümayəndə heyətini təsdiq etmişdi. "Avropanın sivil dövlətləri və ABŞ-ın ictimai fikrini onların işgüzar dairələri ilə ticarət əlaqələri yaradılmasına ən çox kömək edən istiqamətə hazırlamaq" üçün Azərbaycan nümayəndə heyətinə əlavə səlahiyyətlər verilmişdi. 1919-cu il yanvarın 18-də həmin nümayəndə heyəti İstanbula yola düşdü. Burada onlar 1919-cu il yanvarın 20- də Parisə getmək üçün viza almalı idilər. Lakin İstanbula gəldikdən sonra nümayəndə heyəti 1919-cu ilin aprelinə qədər burada ləngidi, çünki müttəfiq qoşunlarının komandanlığı hər vasitəyə əl atıb onun Paris sülh konfransında iştirakına mane olurdu. Nümayəndə heyətinin başçısı Əli Mərdan

bəy Topçubaşovun İstanbuldan göndərdiyi məlumatlar onun Parisə getməyə viza almaq üçün böyük əmək sərf etdiyini sübut edirdi. Yalnız mayın ortalarında Azərbaycan diplomatları Fransaya gələ bildilər, bu da onların qarşısında duran məsələlərin həllinə köməyi təmin etmək üçün lazımı hazırlıq işləri görmələrinə imkan vermədi. Lakin artıq 1919-cu il mayın 28-də Azərbaycan nümayəndə heyəti ABŞ prezidenti V.Vilsonla görüşə bildi. Görüşün nəticələri çox da ümidverici deyildi. ABŞ prezidenti qeyd etmişdi ki, dünyanın kiçik ərazilərə parçalanmasını Sülh Konfransı istəmir və Azərbaycan məsələsinə Rusiya məsələsi həll olunduqdan sonra baxıla bilər. Eyni zamanda V.Vilson Azərbaycan nümayəndə heyətini əmin etmişdi ki, "...bundan sonra Azərbaycan xalqı öz azadlıq və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq kimi müqəddəs işində böyük Amerikanın kömək və yardımını alacaqdır". O, azərbaycanlılara Cənubi Qafqaz xalqlarının konfederasiyası ideyasını müzakirə etməyi məsləhət görmüş və demişdi ki, konfederasiya Millətlər Cəmiyyətinin himayəsinə veriləcək ölkə kimi böyük dövlətlərdən birinin himayəçiliyinə ümid edə bilər. Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Ə.M.Topçubaşov Paris Sülh Konfransına təqdim edilmiş memorandumun surətini ABŞ prezidenti V.Vilsona təqdim etmişdi. Sənəd xüsusi xəritəli vərəqdə sərhədləri göstərilməklə Qafqaz Azərbaycanının müstəqilliyinə; iqtisadi xəritə ilə birlikdə Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti və maliyyəsinə; etnoqrafik xəritə və diaqramlarla birlikdə Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinə dair 3 maddədən ibarət idi. Paris konfransının iştirakçılarını respublikadakı siyasi vəziyyətlə tanış etmək üçün Azərbaycan nümayəndə heyəti böyük işlər görmüş, məsələn, 1919-cu il mayın 23-ü İngiltərə nümayəndəsi A.Mallet və ABŞ nümayəndəsi K.Morgentau ilə görüşlər keçirmişdi. Paris Sülh Konfransında keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində yaranmış bütün müstəqil dövlətlərin nümayəndələri iştirak edirdilər. Bu konfransın gedişində onlar görüşlər keçirir və öz müşahidələri barədə fikir mübadiləsi aparırdılar. Bəzi məsələlər üzrə onlar eyni tələblərlə çıxış edirdilər. 1919-cu il iyunun 13-də V.Vilson, D.Lloyd Corc, J.Klemanso, V.Orlando və baron Makinonun imzası ilə Rusiya ərazisində admiral Kolçakın ali hakimiyyətinin qismən tanınmasına dair sənəd dərc olun-

du. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan, Gürcüstan, Latviya, Estoniya, Şimali Qafqaz, Belorusiya və Ukrayna nümayəndələri 1919-cu il iyunun 13-də Paris konfransının sədrinə etiraz notası təqdim etdilər. Lakin Azərbaycan nümayəndə heyətinin, həmçinin digər yeni yaranmış dövlətlərin nümayəndə heyətlərinin fəaliyyəti onunla mürəkkəbləşirdi ki, Paris Sülh Konfransında bu dövlətlərin müstəqilliyinin tanınması məsələsinin müzakirəsi konfransın gündəliyindən "Rusiya məsələsi" ilə əlaqələndirilərək açıq-aşkar ləngidilirdi. Bu da onların beynəlxalq hüquq subyektləri kimi tanınmasını şübhə altına qoyurdu. 1919-cu il oktyabrın 8 -də Azərbaycan, Gürcüstan, Latviya, Estoniya müstəqil respublikaları, Şimali Qafqaz dağlıları və Ukraynanın nümayəndələri sülh konfransının sədri Klemansoya 1919-cu il 7 iyul tarixli birgə bəyannaməyə əlavə olan məktub göndərdilər. Həmin məktubda bu respublikalara münasibətdə böyük dövlətlərin mövqeyi kəskin şəkildə pislənir, keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində yaranmış siyasi vəziyyətə toxunularaq göstərilirdi ki, "...Rusiya bolşevikləri proletariat və kommunizm diktaturası yaratmağa çalışır, Rusiyanın irticaçı dairələri isə həmin ərazidə özünün hərbi diktaturasını qurmağa və xalqları əsarət altına almaqla keçmiş Rusiyanı bərpa etməyə cəhd göstərirlər". Yuxanda göstərilən dövlətlərin nümayəndə heyətləri onların beynəlxalq hüquq subyektləri kimi tanınması məsələsinin həllini təxirə salmamağı xahiş edir, onun həllinin qeyri- müəyyən vaxta təxirə salınmasının müstəqilliyə can atan xalqlar üçün çox ağır nəticələr verə biləcəyini vurğulayırdılar. Klemansoya ünvanlanmış məktubda Ali Şuranın müzakirəsinə təqdim edilən iki məsələ: "birincisi, hər bir respublikanın müstəqil dövlət kimi tanınması; ikincisi, ərazi, maliyyə, iqtisadiyyatla bağlı digər məsələlərin dərhal müzakirə edilməsi" təklif olunurdu. Bolşevik təhlükəsinin güclənməsi nəticəsində Qafqazda yaranmış vəziyyət Antanta ölkələrini ciddi şəkildə düşünməyə və real əməli addımlar atmağa məcbur etdi. Bu məqsədlə 1920-ci il yanvarın 10- da Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının sessiyası çağırıldı. Sessiyada İngiltərə, Fransa və İtaliyanın hökumət başçıları və xarici işlər nazirləri, ABŞ və Yaponiya tərəfindən isə onların sülh konfransındakı nüma-

yəndələri, həmçinin Parisdəki səfirləri iştirak edirdilər. Keçirilən sessiyada Cənubi Qafqaz respublikalarının problemi geniş və hərtərəfli müzakirə edildi. Bu xahişlər barədə Ali Şuraya məlumat verən Kerzon Azərbaycan və Gürcüstanın dərhal de-fakto tanınması təklifini irəli sürdü. Versal konfransında yaranmış vəziyyət faktiki olaraq fəaliyyət göstərən dövlətlərin tanınması üçün bütün zəruri şərtlərin olmasından xəbər verirdi. Onun reallaşmasından ötrü yalnız təkan verəcək bir tərəf lazım idi, o tərəf də sülh konfransının iştirakçısı Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri lord Kerzon oldu. ABŞ və Yaponiya nümayəndələri bildirdilər ki, Azərbaycan və Gürcüstanın tanınması aktına qoşulmaq üçün onlar öz hökumətlərinin rəyini öyrənməlidirlər. Az sonra Yaponiya Ali Şuranın 11 yanvar tarixli qərarına qoşuldu. Amerika Birləşmiş Ştatları qərara qoşulmaqdan rəsmi olaraq imtina etdi. ABŞ-ın bu qərarı müxtəlif səbəblərlə izah edilirdi. Onlardan biri Amerika hökumətinin Qafqazda Böyük Britaniyanın nüfuzunun güclənməsindən ehtiyatlanması idisə, digəri də sülh konfransının yekun mərhələsində ABŞ-la onun Avropa müttəfiqləri arasında ciddi ixtilafın yaranması idi.

13. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk diplomatik addımları.

Azərbaycan diplomatiyası 1918-ci ilin yayıboyu fəaliyyətini əsasən üç məsələ ətrafında cəmlənmişdi: 1. Mərkəz (Almaniya, Osmanlı, Avstriya-Macaristan, Bolqarıstan) və Qafqaz (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Dağlılar respublikaları) dövlətlərinin nəzərdə tutulan İstanbul konfransına hazırlıq; 2. Bakının qurtuluşu uğrunda diplomatik mübarizə; 3. Bakı nefti ətrafında gedən sovet-alman sövdələşməsi planlarının pozulması.

Mərkəz-Qafqaz dövlətlərinin konfransı ideyasının müəllifi Gürcüstan olmuşdur. O, Dördlər İttifaqı dövlətləri ilə Brest-Litovsk müqaviləsi əsasında əlaqələr yaratmaq üçün bir konfrans çağırılması fikrinə düşdü. Həmin ideyanı dəstəkləyən Almaniya onun daha geniş tərkibdə özü də İstanbulda keçirilməsini təklif etdi. Almaniyanın belə bir konfransın keçirilməsində maraqlı olmasının səbəbi isə bundan ibarət idi: O, Gürcüstana gətirdiyi məhdud hərbi qüvvə ilə Osmanlıya qarşı

çıxıb Bakı üzərinə getməyin mümkünsüzlüyünü nəzərə aldı və məqsədlərə diplomatik yolla yetişilməsinə üstünlük verdi.

M. Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi 7 nəfərdən ibarət Azərbaycan nümayəndə heyəti iyunun 24-də İstanbula gələrək fəaliyyətə başladı. Nümayəndəliyin qarşısına qoyulan vəzifələr və onlara verilən səlahiyyətlər bunlar idi: 1. Beynəlxalq konfransın bütün iştirakçıları ilə müxtəlif səciyyəli müqavilələr bağlanması; 2. Yalnız Osmanlı dövləti və Dağlılar Respublikası ilə hər cür gizli sazişlər imzalanması. Beynəlxalq İstanbul konfransı alınmadı. Bu müttəfiqlərarası münasibətlərin pisləşməsi və Dördlər ittifaqının müharibədəki durumunun getdikcə ağırlaşması ucbatından baş verdi.

Bakının antiazərbaycanlı qüvvələrdən xilasını uğrunda diplomatik mübarizə neftə dair sovet-alman sövdələşməsinin zərərsizləşdirilməsi prosesi ilə paralel aparıldı. Osmanlı-Azərbaycan ordu hissələrinin Bakı hüduddlarına yetişmək üzrə olması sovet-alman sövdələşməsini sürətləndirdi. Almaniyaya həm də Batum müqaviləsinin əvəzini çıxaraq Türkiyədən gizlin 1918-ci il avqustun 27-də Sovet Rusiyası ilə Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə saziş imzaladı. “Bakı sazişi”nin 14-cü maddəsi Azərbaycana aid idi. Həmin maddə ilə tərəflər Azərbaycana dair məsələlərlə bağlı qarşılıqlı öhdəliklər götürmüşdülər. Belə ki, Almaniyaya Türkiyə qoşunlarının Bakı, Quba və Şamaxının sərhədlərini keçməmələrinə çalışmalı idi. Bunun əvəzində isə rus hökuməti hasil olunan neftin 4/1-nin Almaniya verəcəyini vəd edirdi. Bütün bunlara görə də “Bakı sazişi” Osmanlı və Azərbaycan diplomatiyalarının ciddi müqaviməti ilə üzləşdi.

“Bakı sazişi”nin reallaşdırılması mümkün olmadı. Çünki, 1. Bakının azad edilməsi buna imkan vermədi, 2. beynəlxalq şəraitin Antantanın xeyrinə dəyişməsi Almaniyanın sazişə marağını azaltdı, 3. alman-osmanlı protokolu ilə (23. IX. 1918) əslində ondan imtina edilmiş oldu. Protokola əsasən Almaniyaya Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanıyacağına, habelə Sovet Rusiyasının da onunla diplomatik münasibətlər qurmasına çalışacağına söz verirdi. Əvəzində isə Osmanlı qoşunlarının Azərbaycanda çox saxlanılmayacağı vəd olunurdu.

14. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Türkiyə ilə münasibətləri.

1918 -ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından sonra Azərbaycan -Türkiyə münasibətləri yeni mərhələyə - dövlətlərarası münasibətlər mərhələsinə daxil oldu. Bu mərhələdə Azərbaycan -Türkiyə münasibətlərinin hüquqi əsasını 4 iyunda imzalanmış Batum müqaviləsi təşkil edirdi. Müqavilədə göstərilirdi: "Bir tərəfdən, Osmanlı imperator hökuməti, digər tərəfdən isə müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti öz ölkələri arasında siyasi, hüquqi, iqtisadi və intellektual zəmində mehriban dostluq münasibətləri bərqərar etməklə qarşılıqlı surətdə razılığa gəlirlər". 4 iyun müqaviləsi və iyunun ortalarında imzalanan çoxtərəfli sazişlər Azərbaycan -Türkiyə münasibətlərinin bütün sahələrini əhatə edən ilk dövlətlərarası sənədlər idi. Hələ Batumda olan M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski xarici hərbi müdaxiləyə son qoymaq və daxili asayiş qorumaq məqsədilə 4 iyun müqaviləsi əsasında hərbi yardım göstərilməsi barədə Türkiyəyə müraciət etdilər. Həmin müraciəti qəbul edən Osmanlı dövləti elə etmək istəyirdi ki, Azərbaycana ordu göndərilməsi Cənubi Qafqazda möhkəmlənməyə çalışan Almaniyanın etirazına səbəb olmasın. Ona görə qarşılıqlı razılıq əsasında osmanlı hərbi hissələri və Azərbaycan könüllülərindən ibarət Qafqaz İslam Ordusu yaradıldı. Azərbaycan- Türkiyə münasibətlərinin genişlənilib dərinləşməsində 1918-ci ildə keçirilməsi nəzərdə tutulan İstanbul konfransına M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasməmmədov və A.Səfikürdski və başqalarından ibarət nümayəndə heyəti göndərilməsinin böyük əhəmiyyəti oldu. Nümayəndə heyətinə bu beynəlxalq konfransa dəvət edilmiş Osmanlı, Almaniya, Avstriya-Macaristan, Bolqarıstan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağlılar dövlətlərinin nümayəndələri ilə siyasi, iqtisadi, maliyyə və hərbi məsələlərlə bağlı danışıqlar aparmaq və müqavilələr bağlamaq səlahiyyəti verilmişdi. Nəzərdə tutulan beynəlxalq konfrans keçirilməsə də, Azərbaycan nümayəndələrinin İstanbul missiyası çox faydalı oldu. İyun ayının axırlarından oktyabrın axırlarına qədər Azərbaycan, Osmanlı və digər dövlətlərin İstanbulda olan nümayəndələri səmərəli danışıqlar apardılar. Sentyabrın 6- da isə Azərbaycan nümayəndələri Mehmet Rəşadın vəfatından sonra Taxta əyləşmiş Sultan VI Mehmet Vahidəddin tərəfindən qəbul edildi. Həmin gün Sultan taxta çıxması münasibətlər mərhələsinə daxil oldu.

sibətilə İstanbulda olan diplomatik nümayəndələr üçün təntənəli rəsmi qəbul mərasimi düzəltdi. Gözləmə zalında bir çox xarici nümayəndəliklər olmasına baxmayaraq, Sultanın şəxsi təşəbbüsü ilə Azərbaycan nümayəndələri birinci qəbul edildilər. Onları Ənvər Paşa qarşılayıb Sultana təqdim etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adından VI Mehmeti təbrik edən M.Ə.Rəsulzadə yüzillik əsarətdən xilas olmuş Azərbaycan xalqının öz istiqlaliyyətini və hürriyyətini qoruyub saxlamaq yolunda qardaş Türkiyəyə arxalandığını bildirdi. Sultan cavabında qeyd etdi: "Sevimli Azərbaycanımızın nümayəndələri tərəfindən təbrik edildiyimi həyatımda xoşbəxt bir hadisə qəbul edirəm. Əsarətdən xilas olmuş türk və müsəlman hökumətinin istiqlaliyyət və hürriyyətini təmin etmək mənim hökumətimin ən müqəddəs vəzifəsini təşkil edir. Azərbaycanın həyat və qüvvət kəsb edərək, bizimlə birlikdə ümumi düşmənlərimizə qalib gələcəyinə ümid edirəm". Bu qəbul barədə Azərbaycan hökumətinə məlumat verən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Biz çıxanda Sultanın Ənvər Paşa həzrətlərinə yaxınlaşaraq "bu dəqiqələr ömrümün ən xoşbəxt dəqiqələri dir" dediyini eşitdik və bundan köksümüz iftixarla doldu". 1918-ci il sentyabrın əvvəllərində Azərbaycan nümayəndələri Sədr-Əzəm Tələt Paşa tərəfindən qəbul edildi və danışıqlar zamanı Tələt Paşanın Berlinə səfəri ərəfəsində Almaniyanın Bakı məsələsində tutduğu mövqe, Bakının tezliklə azad edilməsinin zəruriliyi müzakirə olundu. Az sonra Berlinə gedən Tələt Paşa təcili şəkildə 27 avqust sazişinin ləğv edilməsini Almaniya tərəfindən tələb etdi. Bu addım Bakının azad edilməsində mühüm əhəmiyyətə malik oldu. Sentyabrın ortaları Azərbaycan -Türkiyə hərbi qüvvələri Bakıya girdi. Bakının azad edilməsi istiqlal elanı olunduğundan sonra Azərbaycanın taleyində ikinci böyük tarixi hadisə idi. Bu qələbənin diplomatik cəhətdən təmin edilməsi Azərbaycan diplomatiyasının ilk uğurlarından idi. Bakının azad edilməsi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz hakimiyyətini gənc respublikanın ərazisində bərqərar etdi. Bakının azad edilməsi barəsində məlumatı Ənvər Paşa İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndələrinə çatdırdı. İstanbuldan baş nazir F.X.Xoyskiyə və xarici işlər naziri M.H.Hacınskiyə yazdığı məktubda M.Ə.Rəsulzadə göstərirdi ki, Bakının alınması burada əhvali-ruhiyyəni

qaldırmışdır. Bakı azad edildikdən sonra Almaniyanın hərbi və ticarət nümayəndəsi baron fon der Qolts, Avstriya Macarıstan diplomatik nümayəndələri, Osmanlı Sultanlığının Qafqaz Ordusunun hərbi qərargahı Bakıya gəldi. Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafında Ə.M.Topçubaşovun İstanbul misiyasının böyük əhəmiyyəti oldu. O, 1918-ci il sentyabrın 28 -də İstanbula gəldi və Azərbaycan hökumətinin fəvqəladə səlahiyyətli naziri kimi işə başladı. Berlin danışıqlarından sonra oktyabrın 2-də Ə.M.Topçubaşovu qəbul edən Tələt Paşa məlumat verərkən bildirmişdi ki, Azərbaycanın mənafeyi naminə nə mümkündürsə, hamısını etmişdir. Danışıqlar zamanı Tələt Paşa Berlindəki rus səfiri A.A.İoffenin Azərbaycana münasibətdə qərəzli mövqeyini də açıqladı.1918-ci ilin oktyabrında Ə.M.Topçubaşov İstanbulda Türkiyənin rəsmi dövlət nümayəndələri ilə bir sıra görüşlər keçirdi. Lakin Türkiyə məğlubiyyət ərəfəsində böhran içərisində olduğu üçün Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında sabit münasibətləri bərqərar etmək mümkün olmadı. Oktyabr ayının 30-da təkcə Türkiyə üçün deyil, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti üçün də son dərəcə ağır olan Mudros barışıqı imzalandı. Barışıqın 11- ci maddəsinə görə, Türkiyə ordusu tezliklə Azərbaycana tərk etməli, on beşinci maddəyə görə, Türkiyə Zaqafqaziya Dəmir yolu üzərində nəzarət hüququnu Antantaya verməli və müttəfiqlərin Bakını tutmasına heç bir etiraz etməməli idi. Noyabrın 4- də Ə.M.Topçubaşov Azərbaycan hökuməti adından Mudros barışıqının Azərbaycana aid maddələrinə etirazını bildirdi. Lakin bu etirazın elə bir əhəmiyyəti olmadı. Mudros barışıqının Azərbaycana aid maddələrinə görə, Osmanlı dövlətindən narazı qalmasına baxmayaraq, onun dünya müharibəsində məğlub dövlətlərdən biri olmasından ehtiyat etməyərək, noyabrın 10-da Azərbaycan hökuməti Respublikanı tərk edən Türkiyə ordusunun şərəfinə ziyafət verdi. Türkiyə qoşunları həmin gün Bakıdan, az sonra isə bütün Azərbaycandan çıxdı. Bununla da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətində Türkiyə oriyentasiyası dövrü başa çatdı.

15. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstanla münasibətləri.

Cənubi Qafqazın üç yeni respublikası - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında sülh və sabitliyin yaradılması çox çətin oldu. Müstəqilliyin ilk

günlərində Gürcüstan hökumətinin Borçalı, Sığnaq və ümumilikdə Qarayazıda Gürcüstanın sərhədlərini müəyyən etmək adı altında mövcud vəziyyəti dəyişmək cəhdləri Azərbaycan hökumətinin müqaviməti ilə qarşılaşdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri M.H.Hacinski iyunun 14-də Gürcüstan hökumətinin 1918-ci il 5 iyun tarixli qərarına etiraz edərək Gürcüstan hökumətinin xarici işlər idarəsinin başçısına yazırdı: "Borçalı, Tiflis və Sığnaq qəzalarının başdan - başa müsəlmanlardan ibarət olan hissələrinin əhalisi öz nümayəndələri vasitəsilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərkibində olmaq arzu-larını ifadə etdiklərini nəzərə alaraq, mənim hökumətim gürcü hökumətinin yuxarıda qeyd olunan sərəncamına qarşı qəti etiraz edir və ölkəmiz ara-sında mehriban qonşuluq münasibətlərinin saxlanması naminə Borçalı qəzası-nın hüduqlarından qoşun hissələrini çıxarmaq, Azərbaycan ərazisinin yuxarıda qeyd edilən hissələrinin tutulması haqqında sərəncamı ləğv etmək üçün təcili tədbirlər görməyi təkidlə xahiş edir". Azərbaycan hökumətinin ciddi səyi ilə Qarayazıdakı status -kvo saxlandı, Azərbaycan ordu hissəsinin burada qalması şərti ilə beynəlxalq komissiya yaradılması barədə razılıq əldə edildi. Az sonra isə məsələnin müzakirəsi 1919 -cu il aprelin 25-də Tiflisdə işə başlayan Qafqaz konfransının gündəliyinə daxil edildi. Lakin 1919-cu ilin iyununda, Şimaldan yaxınlaşan təhlükə ilə bağlı olaraq, Qafqaz konfransı öz işini dayandırdı. De-nikin ordusunun Dağıstan üzərinə hücumu və Cənuba doğru irəliləməsi Azər-baycan-Gürcüstan əməkdaşlığını zərurətə çevirdi. Yaranmış vəziyyətdə Ümum-qafqaz həmrəyliyinin yaradılmasında Azərbaycan diplomatiyası Gürcüstanla əla-qələrin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. 1919 -cu il iyunu n 16-da iki dövlət arasında üç il müddətinə hərbi- müdafiə paktının imzalanması Azər-baycan Xalq Cümhuriyyətinin dəyərli diplomatik addımı hesab edilməlidir. Bu pakta görə, Azərbaycan və Gürcüstanın istiqlaliyyəti və ərazi bütövlüyünə hər hansı dövlət tərəfindən təcavüz olduğu təqdirdə müqaviləni bağlayan tərəflər öz öhdələrinə bir-birinə hərbi yardım göstərmək borcunu götürmüşdülər. Müqavilə-nin 4-cü bəndində deyilirdi ki, Azərbaycan və Gürcüstan arasındakı sərhəd mə-sələsi müqavilə və arbitraj yolu ilə həll ediləcəkdir. Eyni zamanda müqavilənin

10-cu bəndində göstərilirdi ki, "bu müqavilə barədə rəsmi məlumat verildikdən sonra Ermənistan iki həftə ərzində bu müqaviləyə qoşula bilər". Həmin müqavilə iyun ayının 27-də hər iki ölkənin parlamentlərində təsdiq edildi. 16 iyun hərbi-müdafiə paktına uyğun olaraq, tərəflər hərbi-texniki saziş imzaladılar və birgə hərbi Şura yaratdılar. İngilis komandanlığının Azərbaycan Gürcüstan müdafiə paktına münasibəti əvvəlcə mənfi idi, lakin sonralar dəyişdi. Britaniyanın Şərqi Avropa və Qafqazda olan qüvvələrinin baş komandanı general C.Miln Denikinin Cənubə doğru hərəkəti ilə razı olmadığı barədə baş nazir N.Yusifbəyliyə radioteleqram göndərdi. Zaqatala məsələsi münaqişəsiz həll edildi. Əhalisinin 92 faizi müsəlmanlardan ibarət olan Zaqatala camaatı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranan kimi onun hakimiyyətini elliklə tanıdı və Azərbaycanın tərkibində qalmaq əzmini bildirdi. İndiki Zaqatala, Balakən və Qax rayonlarını əhatə edən ərazidən ibarət Zaqatala quberniyası təşkil edildi. Məmmədəğa Şahmalıyev qubernator təyin edilməklə quberniya və yerli idarə orqanları yaradıldı. Müstəqilliyin ilk günlərindən Gürcüstan Respublikası ilə qurulan diplomatik əlaqələr çox çətin və ziddiyyətli bir yol keçsə də, 1920-ci ilin əvvəllərində normal məcərəyə düşdü. Hər iki respublikanın müstəqilliyi Versal Ali Şurası tərəfindən defakto tanındı.

16. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İranla münasibətləri.

Azərbaycanın bu dövrdəki beynəlxalq siyasətində İranla münasibətlər aparıcı istiqaməti təşkil edirdi. Azərbaycan, bir tərəfdən, "İstiqlal Bəyannaməsi"nin prinsiplərinə uyğun olaraq bütün dövlətlərlə, o cümlədən də İranla normal münasibətlər yaradılmasını istəyir və buna da çalışırdı. Digər tərəfdən, Azərbaycan-İran münasibətlərinin spesifik cəhətləri də vardı. Başqa sözlə, AXC-nin İranla münasibətlərinə xüsusi yanaşma tələb olunurdu. Bu, Azərbaycanın parçalanmış durumda olması, onun torpaqlarının böyük hissəsinin İranın tərkibində qalması ilə əlaqədar idi. Öz növbəsində İran da həmişə Şimali Azərbaycanda gedən prosesləri diqqət mərkəzində, Cənubi Azərbaycanda baş verənləri isə nəzarətdə saxlamışdır. Bu baxımdan Azərbaycanın şimalında dövlətçiliyin bərpası və onunla münasibətlərin

xarakteri İranın xarici siyasətində heç də az yer tutmurdu. İranda Azərbaycanın müstəqilliyinə münasibət birmənalı deyil, ikili səciyyə daşmışdı.

Birincisi, Azərbaycanın şimalında dövlətçiliyin bərpası onun cənubunda da muxtariyyət və müstəqillik meyllərinin qüvvətlənməsinə ciddi təsir göstərmişdi. Bu baxımdan İranın siyasi-diplomatik dairələrində AXC-nin qətiyyətlə tanınmamasına dair radikal baxış üstünlük təşkil edirdi. Bu mövqenin tərəfdarlarının əsas faktları tarixən Azərbaycan dövlətinin olmaması, AXC ərazilərinin İrana məxsusluğu idi. Bu cür baxışlarla yüklənmiş siyasətin nəticəsi idi ki, Osmanlıdakı İran konsulu AXC-nin İstanbul konfransına gələn nümayəndəliyinin Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpasına dair bəyannaməsini (VII. 1918) qəbul etməmişdi. Habelə bəyannaməyə münasibətini belə açıqlamışdı: “İran “Azərbaycan” adlı müstəqil dövlət tanımır”.

İkincisi, rəsmi İranın AXC-yə münasibətindəki baxışları çərçivəsində yeni bir nöqteyi-nəzər, yəni onların vahid dövlət yaratmaları ideyası da ortaya çıxdı. Bu ideyanı Paris Sülh konfransına gedən İran Xarici İşlər naziri yolüstü Bakıda (XII.1918) Azərbaycan rəhbərliyi və İstanbulda (I. 1919) Ə. Topçubaşov ilə görüşlərində səsləndirdi. İran tərəfinin bu ideyası gözlənilməz olduğu qədər də şübhəli göründüyündən Azərbaycanın siyasi dairələri və diplomatları tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Azərbaycanın suverenliyinin önə çəkilməsi və siyasi-diplomatik dairələrdəki kəskin etirazlar bu mövzunun müvəqqəti unudulmasına, gündəlikdən çıxmasına təsir göstərdi.

AXC-nin İranla diplomatik əlaqələr qurulması işi uzun çəkdi. A. Ziyadxanovun başçılıq etdiyi nümayəndəliyin İrana səfəri (1919-cu ilin yazı) zamanı səfirliyin və Təbrizdə konsulluğun açılması məsələləri müzakirə olundu. AXC hökuməti ləngitmədən (16.VII.1919) İranda diplomatik nümayəndəliyin yaradılması haqqında qərar çıxardı. A. Ziyadxanov səfir təyin edildi. Lakin o yalnız 1920-ci il yanvarın 4-də Tehrana gedib fəaliyyətə başladı. Azərbaycan-İran konfransının açılışında (5.XII.1919) diplomatlar dövlətləri bir-biri ilə möhkəm bağlayan siyasi, iqtisadi, mədəni, dini və irqi ümumilikləri, habelə “tarixi və qohumluq əlaqələrini” vurğuladılar. Tərəflər bunları əsas tutaraq konfransın AXC-İran münasibətlərində bir mər-

hələ olacağına və onun uğurla nəticələnəcəyinə ümidli idilər. Konfrans bir sıra diplomatik sənədlərin imzalanması ilə başa çatdı. Onların sırasında Azərbaycan Respublikası və İran arasında dostluq haqqında müqavilə (20. III. 1920) xüsusi yer tutur. Lakin İran tərəfinin AXC-ni rəsmi olaraq müstəqil bir dövlət kimi tanıması gecikmiş bir addım idi. Belə ki, Sovet Rusiyası tərəfindən gələn təhlükə artıq Azərbaycan dövlətçiliyinin süqutunu yaxınlaşdırmışdı. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən yenidən işğalı ilə AXC-İran münasibətlərinin təbii sonu yetişdi. AXC-nin süqutu ilə İran dövləti rahat nəfəs aldı.

17. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ermənistanla münasibətləri.

Birinci Dünya müharibəsində Türkiyənin məğlubiyyəti 1918-ilin axırlarında ermənilərin yenidən fəallaşmasına şərait yaratdı. Artıq dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılan "dənizdən dənizə Böyük Ermənistan" iddiaları yerli türk əhəlinə görünməmiş müsibətlər gətirdi. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qarşısında duran əsas vəzifə erməni dəstələrinin zorakılığının qarşısını almaq və Ermənistanla normal qonşuluq münasibətlərini bərqərar etmək idi. Lakin Azərbaycan hökuməti dəfələrlə müraciət etsə də, Ermənistan öz təcavüzkar siyasətini dayandırmadığı üçün iki dövlət arasında nəinki normal münasibətlər yaratmaq mümkün olmadı, hətta əksinə bir sıra böyük dövlətlər tərəfindən dəstəklənib qızıışdırılan və onların əlində oynucağa çevrilən Ermənistan Zəngəzuru, Naxçıvanı və Qarabağın dağlıq hissəsi kimi qədim Azərbaycan torpaqlarını açıq və gizli şəkildə işğal etmək yolunu seçdi. 1918-ci ilin yayından başlayaraq türk xalqının qəddar düşməni Andronik Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində Azərbaycan sərhədlərini pozub dinc əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlara başladı. Erməni quldur dəstələri Zəngəzur əhalisindən tələb edirdilər ki, ya Ermənistan hökumətinə tabe olsunlar, ya da Zəngəzuru boşaltsınlar. Lakin əhali Andronikin bu həyasız tələbini rədd edərək öz torpaqlarının müdafiəsinə qalxdı, 1918-ci ilin payızından Azərbaycan torpaqlarının müsəlman əhalisindən təmizlənməsi əməliyyatına Ermənistan hökuməti bilavasitə rəhbərlik etməyə başladı. Daşnaklar 1918-ci ilin axırlarında Zəngəzurdə 115, Cavanşir, Cəbrayıl, Şuşa qəzalarında 21, İrəvan quberniyasında 60-dan çox Azərbaycan kən-

dini məhv etdilər və əhalisini soyqırımına məruz qoydular. Həmin ərazilərin 100 mindən artıq türk-müsəlman əhalisi öz dədə- baba yurdundan qovulub didərgin oldu. Bu təhlükənin qarşısını almaq üçün Azərbaycan hökuməti bir sıra zəruri addımlar atdı. 1919- cu il yanvarın əvvəllərində Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını Gəncə quberniyasından ayıraraq, mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla həmin qəzalardan ibarət Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı. Həmin il fevralın 12-dən Xosrov bəy Sultanov general- qubernator təyin edildi. General- qubernatora tapşırıldı ki, Qarabağda separatist hərəkatı ləğv edib, qayda- qanun yaratsın və yerli hakimiyyəti təşkil etsin. Ermənistan hökuməti Qarabağ general- qubernatorluğunun yaradılmasına və Xosrov bəy Sultanovun general- qubernator təyin olunmasına dərhal etiraz etdi və belə iddia irəli sürdü ki, buranın böyük hissəsi Ermənistan ərazisidir, X.Sultanov isə ermənilərin düşmənidir. 1919-cu il yanvarın 2-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Ermənistanın xarici işlər nazirinə göndərdiyi teleqramda Ermənistanın etirazını əsassız sayaraq bildirdi ki, Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir. Eyni zamanda Ermənistanın etirazı suverenliyə qəsd və Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmaq cəhdi kimi qiymətləndirildi. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Ermənistan Qarabağ general- qubernatorluğunun yaradılması ilə əlaqədar öz etirazını Qafqazda Böyük Britaniya qoşunlarının baş komandanı general Tomsona və müttəfiq dövlətlərin Zaqafqaziyadakı baş komissarı Haskelə də bildirmişdi. Lakin onlar Azərbaycanın Qarabağ qubernatorluğu yaratmaq və ona general-qubernator təyin etmək hüququnu müdafiə etdilər. 1919- cu il iyunun 18- də Azərbaycan Ermənistanına nota göndərdi. Bu notada Ermənistanın etiraz və iddiaları rədd edilərək, Qarabağ məsələsində Azərbaycan Cümhuriyyətinin daxili işlərinə qarışmamaq tələb olunurdu. İyunun əvvəlində Şuşada vəziyyət yenidən gərginləşdi. Bu zaman Qarabağda baş vermiş hadisələr bilavasitə Erməni Milli Şurasının planı əsasında törədilmişdi. Bu Şuranın Qarabağda erməni və müsəlman icmaları arasında sabitliyi pozmağa yönəlmiş fəaliyyətini öyrəndikdən sonra ingilis komandanlığı hələ aprel ayında onun üzvlərinin Qarabağın hüduudlarından uzaqlaşdırılacağını vəd

etmişdi. İyun ayının əvvəllərində məlum oldu ki, Erməni Milli Şurası Şuşanın ermənilər yaşayan məhəlləsinə gizli yolla silah gətirir. Onların məqsədi Qarabağ yaylaqlarına qalxaraq azərbaycanlıların qarşısını almaq idi. Belə olduqda, X.Sultanov köç gedən yollarda təhlükəsizliyi təmin etmək üçün Azərbaycan Ordusunun əsgərlərini təhlükəli yerlərə göndərdi və eyni zamanda Erməni Milli Şurasının üzvlərinin həbs edilib Qarabağdan çıxarılması haqqında göstəriş verdi. Buna cavab olaraq, silahlanmış ermənilər iyun ayının 4 -də Azərbaycan əsgərlərinə atəş açdılar və üç əsgər öldürüldü. Bu hadisədən sonra X.Sultanov Şuşada və ətraf kəndlərdə qayda- qanun yaratmaq üçün fəaliyyətə başladı və ilk addım kimi Erməni Milli Şurasının üzvlərinin Azərbaycandan çıxarılmasına nail oldu, həmin vaxt Şuşada hərbi toqquşma baş verdi və hər iki tərəfdən itkilər oldu. İyunun 6 - da Şuşada sülh əldə edildi. Baş vermiş hadisə ilə bağlı Şuşa erməniləri X.Sultanova üzrxahlıq məktubu yazaraq bildirdilər ki, hörmətli Xosrov bəy, icazə verin Sizin şəxsinizdə Şuşa şəhərinin müsəlman camaatından dünən törədilmiş hadisə ilə bağlı üzr istəyək. Biz adını erməni qoymuş xuliqanların Sizin əsgərlərə qarşı törətdiyi zorakılıq faktından çox həyəcanlanmışıq və bu, haqlı olaraq, Sizin ordunun və zabitlərin həyəcanına səbəb olmuşdur". Lakin Ermənistan hökuməti Azərbaycan Ordusunun Qarabağdan çıxarılmasını tələb edirdi. Bu tələb Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən rədd olundu. 1919- cu ilin yayında Azərbaycan hökumətinin qəti mövqeyi və məqsədyönlü siyasəti nəticəsində respublikanın qanuni hakimiyyəti Qarabağda bərpa edildi. Qarabağın dağlıq hissəsində, Zəngəzurda və ermənilərin planlarına daxil olan digər yerlərdə Azərbaycanın suveren hüquqlarının bərpa edilməsində Qarabağ general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov böyük xidmət göstərdi. Qaniçən Andronik onun ciddi təkidi və müttəfiqlərin yardımı ilə nəinki Azərbaycanı, hətta bütün Cənubi Qafqazı tərk etməyə məcbur olmuşdu."Böyük Ermənistan" iddialarına daxil olan ərazilərdən biri də Naxçıvan bölgəsi idi. Naxçıvanda hələ 1918-ci ildə Araz-Türk Respublikası yaranmışdı. Respublikanın ərazisinə Sərdarabad, Ulu xanlı, Vedibasar, Qəmərli, Şərur, Naxçıvan, Ordubad qəzaları daxil olmuşdu. Paytaxt Naxçıvan şəhəri idi. Hökumətin Bakı uğrunda döyüşlər apardığı bir

dövrədə, bu respublika əhalinin daşnak hücumlarından qorunmasında faydalı iş gördü. Daşnak hökuməti hələ 1918-ci ilin noyabrında Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, İçmiədzin qəzalarını, Qars vilayətini müsəlman əhalisindən təmizləyib, Ermənistan hökumətinin hakimiyyətini bərqərar etmək istəyirdi. Lakin bu yerlərin müsəlman əhalisinin güclü müqaviməti həmin planın həyata keçirilməsinə mane oldu. Hətta ingilis komandanlığı müvəqqəti olaraq Naxçıvanın idarəçiliyini Ermənistana versə də, qəza əhalisinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan türkləri olduğu üçün daşnak hökuməti bu qərarı həyata keçirə bilməmişdi. İngilislərin Zəngəzur və Yuxarı Qarabağı Azərbaycan torpaqları kimi tanıyıb, Naxçıvanı Ermənistanın idarəçiliyinə vermək ideyası Azərbaycanla Türkiyənin arasını kəsmək, ümumilikdə Türkiyə ilə qalan müsəlman xalqları arasında xristian erməni dövləti yaratmaq barədə Kerzon planının tərkib hissəsi idi. 1919-cu ilin mayında xarici işlər naziri F.X.Xoyski general Tomsonla görüşündə müttəfiqlərin baş komandanlığı tərəfindən Naxçıvanın idarəçiliyinin müvəqqəti olaraq Ermənistanına verilməsinə kəskin etiraz etmiş, Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəzin qədim Azərbaycan torpaqları olduğunu bildirmişdi. 1919-cu il dekabrın 14-də Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü ilə Bakıda Ermənistan - Azərbaycan konfransı açıldı. Lakin konfrans, ermənilərin günahı üzündən, tərəflər arasında ziddiyyəti həll edə bilməyərək işi yarımçıq dayandırdı. 1920-ci ilin yanvarında Ermənistanın hərbi əməliyyatları yenidən gücləndi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan hökuməti erməni təcavüzünü dəf etmək üçün ciddi tədbirlər görmək məcburiyyətində qaldı.

18. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti diplomatiyası ingilis idarəçiliyi şəraitində.

Birinci dünya müharibəsinin sonunda Böyük Britaniyanın Azərbaycana marağı müstəsna dərəcədə artmışdı. Bu, bir tərəfdən, Almaniya-Türkiyə blokunun Qafqaza meylinin güclənməsi, digər tərəfdən isə dünya neft istehsalının böyük bir hissəsinin Bakının payına düşməsi ilə bağlı idi. Müharibə ərəfəsində Rusiyada hasil edilən neftin 83 faizi Bakıda çıxarıldı. Dünya müharibəsində iştirak edən ölkələr isə Bakı neftinə çox vaxt qələbəni müəyyən edən amil kimi baxırdılar. İn-

giltərinin baş naziri Lloyd Corcun fikrincə, müharibənin sonunda Antantanın üstünlüyünə baxmayaraq, alman bloku Bakı neftindən istifadə edərdisə, hərbi əməliyyatların hansı nəticələr verəcəyini qabaqcadan söyləmək olmazdı. Ona görə də Yaxın və Orta Şərqdə möhkəmlənmiş İngiltərə qoşunları 1918-ci ilin mayından başlayaraq Bakı istiqamətində hərəkətə başladı. Lakin bu zaman Cənubi Azərbaycanda möhkəmlənmiş Türkiyə qoşunları onların hərəkətini dayandırdı və ingilislərin Bakıya müdaxiləsi 1918-ci ilin avqustuna qədər mümkün olmadı. Bakıda XKS-nin hakimiyyəti devrildikdən sonra sentrokaspiçilərin ilk addımı Ənzəlidə dayanmış ingilisləri Bakıya dəvət etmək oldu. Avqustun 4-də polkovnik Stoksun başçılıq etdiyi ilk qoşun dəstəsi Bakıya daxil oldu. Avqustun ortalarında general Denstervil başda olmaqla min nəfərlik ikinci hərbi dəstə Azərbaycana gəldi. Şəhərin xristian əhalisi ingilisləri böyük sevinclə qarşıladı. Mart qırğınlarını törətmiş ermənilər ingilislərin simasında öz xilaskarlarını görürdülər. Lakin Britaniya qüvvələrinin azlığı onların ümidlərini puça çıxartdı. Bakıya gələn Britaniya qoşununun çoxsaylı olması haqda məlumatların şayiə olduğunu bilən Qafqaz İslam Ordusu şəhəri azad etmək uğrunda son hərbi əməliyyatlara başladı. 1918-ci il sentyabr ayının ortalarında Britaniya qoşunu general Denstervil başda olmaqla Bakını tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Lakin 1918-ci ilin payızında iki aylıq fasilədən sonra onlar yenidən Bakıya qayıtdılar. Bu, Türkiyə və onun müttəfiqlərinin Birinci Dünya müharibəsində tam məğlubiyyəti ilə bağlı idi. 1918-ci il noyabrın 17-də müttəfiqlərin qoşunları Bakıya daxil oldu. Bundan az əvvəl, Azərbaycan hökuməti ABŞ prezidenti V.Vilsona, öz fəaliyyətini bərpa etmiş Milli Şura isə dünya dövlətlərinə müraciətlər qəbul etdilər. Müttəfiqlərin gəlişi Azərbaycanın istiqlaliyyətini ciddi təhlükə qarşısında qoydu. Rus və erməni milli şuralarının cəhdlərinə baxmayaraq, Bakıda vəziyyətlə yaxından tanış olduqdan sonra, general V.Tomson bildirdi ki, onun "Bakıda ən bacarıqlı adamlardan biri" saydığı F.X.Xoyskinin hökuməti ölkədə koalisiya hökuməti təsdiq edilənə qədər yeganə təsirli hökumət olaraq qalır. Balkanda və Qafqazda olan ingilis qoşunlarının baş komandanı general Corc Miln az sonra Bakıya gələrək V.Tomsonun bəyanatını təsdiqlədi və bildirdi ki, Böyük Britaniya

hökuməti Azərbaycan hökumətini bu ölkənin bütün ərazisində yeganə qanuni hakimiyyət kimi tanıyır. Azərbaycan hökumətində qəbul zamanı o dedi: "Mən buraya böyük müttəfiq millətlərin nümayəndəsi hesabında gəldim. Məqsədimiz məmləkətdə sülh və ədaləti bərpa etməkdir. Müttəfiqlərin qələbəsi hüquqi-ədalət və millətlərin təyini-müqəddəra-ixtiyari təmininin rəhnidir. Sülh konfransında burası bəyan ediləcəkdir. F.X.Xoyski ilə danışıqlar zamanı C.Miln bildirdi ki, "Azərbaycan dairəsində İngiltərə hökuməti Azərbaycan hökuməti- Cümhuriyyəsinə tanıyır və qəbul edir və hökumətə müttəfiqlər komandanlığı hər barədə kömək edəcəkdir. Ayrı-ayrı millətlərin təyini - müqəddərat hüququ İngiltərə hökuməti nöqtəyi nəzərinə müdafiə edilməlidir. Sülh konfransında İngiltərə nümayəndələri bunu müdafiə edəcəklərdir. Əlbəttə, bu, tək general C.Milnin fikri deyildi, 1918-ci ilin dekabr ayında Cənubi Qafqaz məsələsi bir neçə dəfə Britaniya hökumətinin iclaslarında müzakirə edilmişdi. Lord Kerzon bu fikirdə idi ki, Cənubi Qafqazda sabitlik lazımdır, əks təqdirdə "anarxiya, qarma-qarışıklıq, yaxud bolşevizm" bu regionda ingilis siyasətinə maneçilik törədə bilər. 1919-cu ilin əvvəllərindən başlayaraq İngiltərə-Azərbaycan əlaqələri Bakıda olan ingilis komandanlığı, İstanbuldakı ingilis hərbi və diplomatik nümayəndəliyi, sonralar isə Paris Konfransında təmsil olunan sülh heyəti vasitəsilə həyata keçirilirdi. Dekabr ayında ingilislər Batum və Tiflisi də tutdular və 1919-cu ilin yayına qədər Qafqazda qaldılar. İngilislərin Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxilə etməsi tədricən aradan qaldırıldığına görə, Azərbaycan hökuməti bütün işləri öz əlində toplayır, addımbaaddım tam irəliləyərək müstəqilliyini bərqərar edirdi.

19. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Sovet Rusiyası ilə münasibətləri.

Azərbaycanın həyatı mənafeyi sovet Rusiyası ilə normal münasibətlər qurulmasını tələb edirdi. Yeni iqtisadi əlaqələrin hələ yaradılmadığı və ənənəvi əlaqələrin pozulduğu bir vaxtda Azərbaycanın neft, pambıq və digər xammallarının Rusiya bazarından məhrum olması Azərbaycan hökumətinin şimal qonşusu ilə münasibətləri normallaşdırmasını zəruri edirdi. Azərbaycanın Gürcüs-

tandakı diplomatik nümayəndəsi RSFSR xalq xarici işlər komissarına göndərdiyi 1918-ci il 6 oktyabr tarixli məktubunda Moskva vilayəti ərzaq komitəsinin Bakıda olan səlahiyyətli nümayəndəsi İ.P.Orlovun Azərbaycanla iqtisadi əlaqələr yaratmaq sahəsində gördüyü işləri qeyd edərək, Bakıda və Moskvada rəsmi nümayəndəlik təyin olunmasını, həmçinin ticarət mübadiləsinin ümumi istiqamətlərini müəyyən etməyi təklif edirdi. M.Ə.Rəsulzadənin parlamentin açılışında söylədiyi nitq Azərbaycan hökumətinin Rusiyaya münasibətini bildirmək baxımından diqqəti çəkir: " Bizim Rusiya camaatına qarşı heç bir ədavət və nifrətimiz yoxdur. Nifrət bəslədiyimiz Rusiya çarizm Rusiyası istibdadıdır... Bizcə, mənfur olan Rusiya millətləri əzən və hüquqlarını verməyən rəsmi Rusiyadır, hər millət müstəqil və hür olmalı, hür olduğundan sonra digər millətlərlə ürək istədiyi kimi əqdi- ittifaq etməlidir... Biz Rusiyanın səadətini istəriz, Rusiya səadətini seviriz. Fəqət kəndi istiqlalımızı da əziz tutarız". 1919-cu ilin yazında Nazirlər Şurasının yeni seçilmiş sədri N.Yusifbəyli təşkil etdiyi hökumətin proqramında Sovet Rusiyası ilə iqtisadi -ticarət əlaqələrinin bərpası vəzifəsini də irəli sürmüşdü. Bundan ötrü isə, ilk növbədə, Azərbaycan hökumətinin bu barədə dəfələrlə müraciət etməsinə baxmayaraq, Sovet Rusiyası müxtəlif əsassız bəhanələr gətirməklə buna razılıq verməkdən yayınırdı. Bu diplomatik oyunbazlığın arxasında isə Bakı neftinə sahib olmaq iddiası dururdu. V. İ. Leninin 1920-ci il martın 17 -də Qafqaz cəbhəsinə göndərdiyi teleqramda bu niyyət açıq-aydın göstərilmişdi: "Bakını almaq bizə olduqca, və olduqca zəruridir. Bütün səyinizi buna verin..."Göründüyü kimi, bolşevik Rusiyası üzde millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu qəbul etdiyini deməsinə baxmayaraq, müstəqil milli dövlətlərin varlığı ilə barışa bilmirdi. Bakı quberniyası Xalq Komissarları Sovetinin məğlubiyyətindən sonra da bolşevik hökuməti Azərbaycanı, xüsusən Bakını Rusiyanın ayrılmaz hissəsi hesab etmək iddiasından əl çəkmirdi. Lakin Rusiya ilə münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına əngəl törədən çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan xalqının milli mənafeyinə uyğun xarici siyasət yeritmək, mürəkkəb beynəlxalq vəziyyətdə Azərbaycanla qonşu döv-

lətlər arasında mehriban münasibətlər yaratmaq, onu dünya birliyinin bərabər-hüquqlu üzvünə çevirmək Azərbaycan diplomatiyasının başlıca məqsədi idi.

1920-ci ilin yanvarında Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti ağırlaşmışdı. Sovet Rusiyasının xalq xarici işlər komissarı G. Çiçerin Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi notada Denikin əleyhinə Sovet Rusiyası ilə hərbi ittifaq bağlanmasını təklif edirdi. Bu notaya cavab olaraq F. Xoyski göstərirdi ki, Azərbaycan xalqı başqa xalqların daxili işinə qarışmır və ona görə də Azərbaycan hökuməti özünü daxili həyatını qurmaqda olan rus xalqının mübarizəsinə müdaxiləni yol verilməz iş hesab edir. 1920-ci ilin yanvarın 23-də Çiçerinin göndərdiyi ikinci notada Azərbaycanın müstəqilliyinə əhəmiyyət verilmir. 1920-ci il fevralın 20-də göndərilən üçüncü nota da öz məzmununa görə əvvəlkilərdən o qədər də fərqlənmirdi.

1920-ci ilin martın 7-də xarici işlər naziri F. Xoyski Çiçerinin adına növbəti nota göndərərək millətlərin öz müqəddəratını həll etmək prinsipləri əsasında Sovet hökuməti ilə qarşılıqlı qonşuluq münasibətlərinin yaradılmasına hazır olduğunu bir daha göstərdi. Lakin bu notaya heç bir cavab gəlmədi. Bütün bunlar Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutuna səbəb oldu.

20. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və böyük dövlətlərin mövqeyi.

F. Xoyskinin xarici işlər komissarı Çiçerinə göndərdiyi sonuncu notasına Sovet Rusiyası münasibət bildirmədi. Çünki Rusiya Azərbaycanla münasibətlərin hərbi müstəvidə “həlli” qənaətini artıq qətiləşdirmişdi. Rusiya bəzi diplomatik ge-dişləri-ticarət və iqtisadi məsələlərə dair danışıqları ilə vaxt qazanırdı. Arxada isə Azərbaycana hərbi müdaxilənin planları hazırlanırdı. Bunu bir çox rəsmi sənədlər də yaxşı açıqlayır. Qafqaz cəbhəsi komandanlığının XI ordunun və Volqa-Xəzər donanmasının komandanlıqlarına Petrovsk şəhərindən verilən 490 (21.IV.1920), Rostovda imzalanan 5969/s sayılı (23.IV.1920) direktivləri, Dərbənddən verilən 52 sayılı əmr (25.IV.1920) bu baxımdan olduqca səciyyəvidir.

Bakıya hücum və Azərbaycanın azad edilməsi haqqındakı 490 sayılı direktivdə: 1. aprelin 27-də Azərbaycan sərhədlərini keçib Bakı quberniyasını tutmaq; 2. desant çıxararaq neftdaşıyan AXC donanmasını ələ keçirmək nəzərdə tutulurdu.

5969/s sayılı direktivdə əvvəlkinə əlavə olaraq yalnız Bakı quberniyasının deyil, Azərbaycanın bütün ərazisinin ələ keçirilməsi XI ordunun son vəzifəsi sayılırdı. 52 sayılı əmrdə isə gələcək hərbi əməliyyatların 17 maddəlik konkret planı verilirdi. İşğal ərəfəsində daxildəki bolşeviklər və ermənilər Sovet Rusiyasının hərbi müdaxilə planlarına dəstək verdilər.

Sovet Rusiyası bu kimi hərbi-siyasi-ideoloji səciyyəli hazırlıq tədbirlərini tamamladıqdan sonra yenidən Şimali Azərbaycanın işğalına başladı (27.IV.1920). AXC parlamenti: a) Azərbaycanın tam müstəqilliyinin saxlanılması; b) onun ərazi bütövlüyünün qorunması və digər şərtlərlə hakimiyyətin təhvil verilməsinə razılaşdı. Beləliklə, 27 aprel istilasası ilə növbəti, lakin qısamüddətli Azərbaycan istiqlalı “dünya sosialist inqilabı”, Lenin “milli siyasəti” yolunda qurban gedərək tarixə qovuşdu. Paris Sülh konfransının de-fakto tanıdığı AXC-ni Rusiyanın devirməsi beynəlxalq dairələr və böyük-qonşu dövlətlər tərəfindən, əsasən, sükutla qarşılandı. AXC Sülh nümayəndəliyi San-Remoda ikən Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı ilə bağlı Müttəfiqlərin Ali Şurasına, Romadakı səfirliklərə və sonralar isə Millətlər Cəmiyyətinə, beynəlxalq konfranslara notalar-müraciətlər göndərirdi. Həmin diplomatik sənədlərdə Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası üçün təcili tədbirlər görülməsi və yardım göstərilməsi istənildi. Lakin heç bir ciddi əməli nəticə hasil olmadı. Göründüyü kimi, beynəlxalq toplantı və qurumlar AXC-nin devrilməsi, Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemindən çıxarılması ilə razılaşdılar. Qərbin böyük dövlətləri Aprel işğalı faktına gözyumdu. Bu cür münasibət onların ikili siyasətinin qanunauyğun yekunu kimi də dəyərləndirilə bilər. Müttəfiqlərin Rusiyanın yenidən Azərbaycana qayıtmasını önləməmələri bu kimi səbəb-niyyətlərdən də irəli gəlirdi: 1. işğalın əngəllənməsi üçün lazım gələn hərbi-iqtisadi imkanların yetərsizliyi; 2. yardım göstərilməsinin bahalı və azsəmərəli sayılması; 3. Rusiyadan güzəştlər qoparılması, ilk öncə, də müttəfiqlərin borclarını qaytarmasına nail olunması. Türkiyə parçalanmaq və suverenliyini itirmək təhlükəsi ilə üzləşdiyindən Azərbaycan dövlətinin süqutuna razılıq verdi və yardım göstərdi. İran Şimali Azərbaycanda dövlətçiliyin növbəti süqutunu razılıqla qarşıladı. Cənubi Azər-

baycanda milli-demokratik mübarizənin genişləndiyi bir dövrdə AXC-nin devrilməsi onun üçün göydəndüşmə bir iş sayıla bilər.

21. Paris sülh konfransı və beynəlxalq münasibətlər.

Almaniya və onun müttəfiqləri ilə dinc nizamlama məsələləri 1919-cu il yanvarın 18-də keçirilən Paris sülh konfransında həll olunurdu. Orada 27 ölkənin nümayəndəsi iştirak edirdi. Konfransın rəsmi iştirakçılarından başqa bəzi müstəmləkə ölkələrinin, bir sıra dövlət və ictimai təşkilatların nümayəndələri də Parisə gəlmişdilər. Konfransın rəsmi açılışı ərəfəsində dövlət və hökumət başçılarının, xarici işlər nazirlərinin və nümayəndə heyətlərinin digər yüksək vəzifəli üzvlərinin müşavirə və görüşləri keçirilirdi. Bir sıra məsələlər-konfransın dili, rəqlamenti, ölkələrin rolu və onun işində iştirakı uzun sürən müzakirələr doğurdu. Konfransın əsas dilləri kimi ingilis və fransız dilləri tanındı. Konfransda iştirak edən ölkələr 4 qrupa bölünmüşdü.

Birinci qrup. ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yaponiya. Bu ölkələrin hər birinin 5 səlahiyyətli nümayəndəsi vardı və onlar həm bütün ümumi iclaslarda, həm də müxtəlif komitə və komissiyaların iclaslarında iştirak edirdilər.

İkinci qrup. Britaniya dominionları və 19 başqa ölkə. Onların birdən üçə qədər səlahiyyətli nümayəndələri vardı və onlara bilavasitə aid olan məsələlərin müzakirə olunduğu iclaslarda iştirak edə bilərdilər.

Üçüncü qrup. Almaniya və müttəfiqləri ilə diplomatik münasibətləri pozmuş dörd Latın Amerikasına ölkəsi. Onların nümayəndələri yalnız bu ölkələrin maraqlarına toxunan məsələlər müzakirə olunduğu zaman icaslara çağırılırdılar.

Dördüncü qrup. Bura neytral və yenidən yaradılması nəzərdə tutulan ölkələrin nümayəndələri daxil idi. Onlar yalnız xüsusi məsələlərin müzakirəsində iştirak edə bilərdilər.

Konfransı açan Fransa prezidenti Puankare Almaniyanın ünvanına qəzəbli sözlər söylədi və müharibənin təqsirkarlarına qarşı sərt sanksiyaların tətbiq edilməsinə çağırırdı. O, yeni təcavüzə yol verməmək üçün qəti tədbirlərin görülməsini tələb etdi. Bütün ən vacib məsələlər üç Şura tərəfindən həll edilirdi: Onlar Şurası,

Dördlər Şurası və Beşlər Şurası. Onlar Şurasına ABŞ-dan-Vilson və Lansin, İngiltərədən-Lloyd Corc və Balfur, Fransadan-J. Klemanso və Pişon, İtaliyadan-Orlando və Sonito, Yaponiyadan-Makino və Şinda daxil idilər. Dördlər Şurası yalnız ABŞ, İngiltərə, Fransa və İtaliya dövlətlərinin başçılarından ibarət tərkibdə işləyirdi. Beşlər Şurası ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yaponiya xarici işlər nazirlərindən ibarət idi. Lakin əsas məsələləri ABŞ prezidenti Vilsonun, İngiltərənin və Fransanın baş nazirləri Lloyd Corcun və Klemansonun daxil olduğu böyük “üçlük” həll edirdi.

Hazırlıq dövründə və konfransın işinin gedişində amerikan prezidentinin 14 bəndi və xüsusən də bütün danışıqların açıq aparılması, heç bir məxfi beynəlxalq sazişlərin olmaması, diplomatiyanın həmişə açıq və aşkar fəaliyyət göstərməli olduğu barədə çox danışılırdı. Sovet Rusiyasının nümayəndələrinin konfransa çağırılmamasına baxmayaraq, demək olar ki, bütün problemlərin müzakirəsində “rus məsələsinə” toxunulurdu. Bəziləri Rusiyaya müttəfiqlərin ordusunu göndərməyi zəruri hesab edirdilər, digərləri əsas diqqətin A. V. Kolçak, A. İ Denikin və digər ağ generalların müdafiəsinə yönəldilməsi uğrunda çıxış edirdilər. London və Vaşinqtonda Sovet hökumətinin möhkəmləndiyini başa düşdüklərindən burjuva hökumətini xilas etmək üçün cəhdlər etməyə başladılar.

22. Müharibədən sonrakı nizamlaşma problemləri. Almaniya ilə sülh müqaviləsi.

Millətlər Cəmiyyətinin Nizamnaməsini qəbul edən Paris konfransı Almaniya ilə sülhün şərtlərinin müzakirəsinə keçdi. İngiltərə, Fransa, ABŞ və antialman blokunun müharibədə iştirak etmiş digər ölkələri Almaniyanın zəifləməsinə istəyirdilər ki, o, hadisələrin inkişafına həlledici təsir göstərə bilməsin və iqtisadi-ticarət əlaqələrində rəqabətə davamlı olmasın. Barışmaz mövqeni Fransa tutmuşdu. Klemanso və digər fransız nümayəndələri müharibədə verdikləri bütün itkilərin əvəzini Almaniya almasına çalışırdılar. Onlar Almaniya almaniyadan 800 mlrd. qızıl marka məbləğində təminat tələb edirdilər. Sərhədlər haqqında məsələdə kəskin diskussiya oldu. Fransa Elzas və Lotaringiyanın qaytarılmasından əlavə Reynin sol sahilinin işğalında və sağ sahilindəki 50 kilometrlik zonanın hərbsizləşdirilməsinə

də təkid edirdi. Müqavilənin hərbi maddələrinə gəlincə, hamı bununla razı idi ki, Almaniyanın quru qoşunlarının şəxsi heyəti yüz min nəfərdən çox olmamalıdır. Almaniya ilə müqavilənin hərbi maddələrinin müzakirəsi zamanı fransız nümayəndə heyəti alman ordusunun təkcə xeyli ixtisar olunmasını yox, həm də hərbi müəssisələri üzərində bilavasitə nəzarət tələb etdi. İngiltərə və ABŞ bu təklifin əleyhinə çıxdılar. İngiltərə Almaniya üçün daha yumşaq iqtisadi şərtlərin tərəfdarı idi və Qərb torpaqlarının Polşaya verilməsinə qarşı çıxış etdi. Alman ordusunun ixtisarında Amerika və ingilis nümayəndə heyətləri o qədər də maraqlı deyildilər. Onlar Şurasının iclasında Vilson bəyan etdi ki, Almaniya “daxili qayda-qanunu qorumaq və bolşevizmi əzmək” üçün zəruri olan ordu saxlamaq lazımdır.

1919-cu il aprelin 25-də alman nümayəndə heyəti Versala dəvət olundu. Ona Xarici işlər naziri Rantstau başçılıq edirdi. O, müttəfiqlər arasındakı fikir ayrılığından istifadə etməyə cəhd etdi. Konfransın iclasında alman nümayəndə heyəti ilk dəfə mayın 7-də göründü. Ona təklif olunan müqavilənin mətni təqdim olundu və tanış olmaq üçün 15 gün vaxt verildi. Verilmiş vaxt almanlara kifayət etmədi və onlar mayın 29-da müqavilə mətninə fikir bildirdilər. Müqavilənin bütün bəndlərinə etiraz edən Almaniya referendum keçirilməsi şərti ilə Elzas və Lotaringiyanı Fransaya qaytarmağa razı oldu. O, həmçinin 100 minlik orduya razılaşıb, Poznan əyalətinin bir hissəsini Polşaya verməklə onun üçün dənizə dəhliz açmağa, 20 milyard 1926-cı il mayın 1-nə olmaqla 100 milyard marka təzminat ödəməyə hazır olduğunu bildirdi. Almaniyanın özündə müqavilənin şərtlərinə qarşı mübarizə vüsət aldı. Almanlar müharibənin yeganə günahkarının Almaniya adlandırılmasına etiraz edirdilər. Klemanso cavab verdi ki, onlar müharibəni uduzduqlarından sülh şərtlərini qəbul etməlidirlər, yox əgər Almaniya belə siyasət aparmaqda dava edəcəksə onda Antanta ölkələri hərbi əməliyyatları bərpa edib onu işğal edəcək və danışıqsız tam təslim olmasını tələb edəcəklər. Dördlər Şurasının qərarı ilə marşall Foş işğal planı işləyib hazırlayırdı. Uzun müzakirələrdən sonra Almaniya sülh müqaviləsinin imzalanması haqqında qərar qəbul etdi. 1919-cu il iyunun 28-də Versal sarayında Almaniya ilə sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə Almaniya Elzas və Lotaringiyanı Fransaya qaytarırdı. Reyn çayının sol sahili müttəfiqlər

tərəfindən işğal olunurdu və sağ sahilində 50 kilometrlik hərbsizləşdirilmiş zona yaradılırdı. Burada Almaniya istehkamlar tikmək, silahlı qüvvələrini yerləşdirmək və hərbi manevrlər keçirmək hüququndan məhrum olurdu. Saar hövzəsinin kömür mədənləri Fransanın mülkiyyətinə verilirdi, Saar vilayətini isə 15 il ərzində Millətlər Cəmiyyəti idarə etməli, sonra referendum yolu ilə onun Fransaya və ya Almaniya verilməsi məsələsi həll olunmalı idi. Almaniya Polşanın müstəqilliyini tanıyır Poznanı, Pomoryeni, Qərbi Prussiyanın və Yuxarı Sileziyanın bir hissəsini ona verirdi. Alman ərazisi Polşaya dənizə çıxış imkanı verən dəhlizlə bölünürdü. Qdan-sk ona bitişik ərazi ilə birlikdə Millətlər Cəmiyyətinin himayəsi altında azad şəhərə çevrilirdi. Şlezviqin şimal hissəsi Danimarkaya keçdi, Klaypeda Litva ilə yenidən birləşdi. Almaniya Avstriyanın və Çexoslovakiyanın müstəqilliyini tanıdı. Versal müqaviləsinə əsasən Avstriyanın Almaniya birləşdirilməsi qadağan edilirdi. Sərhədlərin bu dəyişməsi nəticəsində Almaniya ərazisinin səkkizdə bir, əhalisinin isə on ikidə bir hissəsini itirdi. Antanta ölkələri Almaniyanın Afrikadakı bütün müstəmləkələrini, Sakit okeandakı adalarını tutdular. Müqavilə müəllifləri Çinlə heç bir razılaşdırma olmadan onun suverenliyini pozaraq Çin torpaqlarının bir hissəsini Yaponiyaya verdilər ki, bu da ölkədə hiddət doğurmaya bilməzdi. Çin Versal müqaviləsinə imzalamadan imtina etdi. 1919-cu ilin Versal sülhü Almaniya qıyasçı ideyaların artması üçün zəmin yaratdı. Sonralar bu həmin müqavilənin ləğv edilməsi və Avropa xəritəsinin yenidən tərtib olunması uğrunda mübarizədə özünü göstərdi.

23. Müharibədən sonrakı nizamlaşdırma problemləri. Macarıstan və Osmanlı dövləti ilə sülh müqavilələri.

Macarıstanla sülh müqaviləsi başqalarından daha gec işlənib hazırlandı və razılaşdırıldı. Müqavilə 1920-ci il iyunun 4-də Versalın Böyük Trianon sarayında imzalandı. Macarıstan Avstriya, Serb-Xorvat-Sloven krallığı, Çexoslovakiya və Rumıniya ilə müharibədən sonra müəyyənləşdirilmiş sərhədləri tanımalı idi. Macar ərazilərinin bir hissəsi bu ölkələrə verilirdi. Sayı 35 minə aşmamalı olan macar ordusu yalnız könüllülük əsasında formalaşa bilərdi. Hərbi mükəlləfiyyət qadağan olunurdu. Macarıstan aviasiyaya malik ola bilməzdi. Ordunun silah təchizatında

ağır artilleriya və tanklar olmamalı idi. Ölkə dənizə çıxışdan məhrum olurdu, onun bütün donanması qaliblərə verilirdi, Dunay çayı üzərində isə nəzarət qoyulurdu. Macarıstanın ərazisi 30 faiz, əhalisi isə 50 faizə yaxın azalırdı.

1920-ci il avqustun 10-da Paris yaxınlığındakı Sevrə Türkiyə ilə sülh müqaviləsi imzalandı. O, Suriya, Livan, Fələstin, Mesopotomiya, Ərəbistan yarımadasındaki bütün mülklərindən məhrum olurdu. Türkiyə Misir üzərində İngiltərənin, Mərakeş və Tunis üzərində isə Fransanın protektoratını tanıdı. Əvvəl ona məxsus olan torpaqlar hesabına İtaliya və Yunanıstan öz ərazilərini genişləndirdilər. Türkiyə iqtisadiyyatı və onun maliyyəsi İngiltərə, Fransa və İtaliyanın nümayəndələrindən ibarət xüsusi komisiyanın nəzarəti altına düşürdü. Türkiyə ordusu 50 min nəfərdən çox ola bilməz, 7 keşikçi gəmisi və 5 minonos istisna olmaqla Türkiyənin bütün hərbi dəniz donanması qalib ölkələrə verilirdi. Qara dəniz boğazlarının sahili tərksilah edilməli, beynəlxalq komisiyanın nəzarətinə verilməli idi. Boğazlara dair maddələr təkcə Türkiyənin yox, digər Qara dəniz dövlətlərinin də maraqlarına toxunurdu. Türkiyəni asılı vəziyyətə salan bu müqavilə artıq heç bir hakimiyyətə malik olmayan sultan hökuməti ilə bağlanmışdı. Ankarada M. Kamalın başçılığı ilə yaradılmış yeni hökumət onu imzalamaqdan imtina etdi. İngiltərə, Fransa və ABŞ Sevr müqaviləsi ilə ən yaxın regionda öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdılar. Amerikalılar Qara dəniz boğazlarına və Yaxın Şərqi böyük maraq göstərirdilər. Bu sülh müqavilələri göstərdi ki, qalib qərb dövlətləri öz ağalıqlarının bərqərar olmasına və milli-azadlıq hərəkatlarının yatırılmasına yönəlmiş siyasət yeridirlər.

24. Paris sülh konfransına böyük dövlətlərin planları və niyyətləri.

ABŞ üçün I Dünya müharibəsi onun dünyadakı mövqeyinin əsaslı şəkildə dəyişməsi demək idi. Müharibə illərində onun iqtisadi potensialı gücləndi, ölkə iri ordu və qüdrətli donanmaya sahib oldu. Ancaq ölkə daxilində amerikan xarici siyasətinin məqsədləri ilə bağlı kəskin mübarizə gedirdi. Fəal xarici siyasət tərəfdarı prezident Vilson hesab edirdi ki, ABŞ-ın dünyadakı rolunun dəyişməsi ona sülh-hün xilaskarı olmaq, beynəlxalq mübasibətlərə yeni prinsiplər gətirmək imkanı verir. Bu prinsiplərə baxışını o, 1918-ci il yanvarın 8- də bəyan etdiyi “14 mad-

də”də ifadə etdi. Vilsonun təklifləri şübhəsiz dünya siyasətində yeni söz idi. Ancaq, bolşeviklər Antanta dövlətlərinin gizli müqavilələrini dərc etdikləri zaman ölkə daxilində Vilsonun nüfuzu xeyli sarsıldı. Amerikanlar fikirləşdilər ki, onların övlad-ları Avropa dövlətlərinin gizli niyyətləri uğrunda vuruşmuşlar. 1918-ci ildə konq-resə seçkilərdə Vilsonun rəqibləri-respublikaçılar çoxluq qazandılar.

İngiltərə hələ Paris sülh konfransına qədər müharibədə iştirakının başlıca məqsədlərindən birinə nail oldu: alman donanması məhv edildi. İngiltərə Osmanlı imperiyasının bir hissəsini öz nəzarəti altına aldı. İngiltərə Elzas və Lotaringiyanın Fransaya qaytarılmasını istəyirdi. İngilislər müharibədən sonrakı Avropada sərhədlər müəyyənləşdirilərkən xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququndan çıxış etməyi təklif edirdilər. İngiltərənin dünyanın müharibədən sonrakı quruluşuna başlıca tələbi- tərksilah və sülh aləti kimi Millətlər Cəmiyyətini yaratmaq yolu ilə sülhü təmin etməkdən ibarət idi. İngiltərəni təcrübəli siyasətçi, siyasi kompromis ustası Lloyd Corc təmsil edirdi. O, Vilsondan fərqli olaraq öz ölkəsinin parlamentində möhkəm dayağa malik idi. Lakin İngiltərə dünya kreditorundan borcluya çevrilmişdi. İqtisadiyyat zəifləmişdi, ticarət və maliyyə pozulmuşdu. Almaniya tərəfindən öz hərbi-dəniz qüdrəti üçün təhlükəni ləğv edən İngiltərə amerikan donanmasının gücünün sürətlə artmasını həyəcanla müşahidə edirdi.

Fransa I Dünya müharibəsinin gedişində digər böyük dövlətlərə nisbətən daha çox itkiyə məruz qalmışdı. Onun ərazisində hərbi əməliyyatlar aparılmışdır. Fransa borc verəndən borcluya çevrilmişdi. Öz növbəsində Fransanın başlıca borc-lusu olan Rusiya özünün bütün öhdəliklərini ləğv etmişdi. Dağıdılmış ölkədə “almanlar hamısını ödəyərlər” şüarı çox yayılmışdı. Fransa hökumətinin başçısı Klemanso bu şüarın gerçəkləşdirilməsinin qətiyyətli tərəfdarı idi və istənilən vasitələrlə Almaniyanın zəiflədilməsinə nail olmağa hazır idi. Fransa yalnız Elzas və Lotaringiyanın ona qaytarılmasını istəmirdi. Fransa Almaniyanın üzərinə maksimal mümkün təzminat qoyulmasını tələb edir və Osmanlı imperiyasının bir hissəsinə iddia edirdi. Fransa iqtisadi cəhətdən xeyli zəifləsə də hərbi cəhətdən güclənmişdi və Avropada hegemonluğa nail olmaq istəyirdi. Bu, İngiltərənin mənafeələrinə

uyğun gəlmirdi və İngiltərə Almaniya fransız təsirinin artmasının qarşısını ala biləcək bir qüvvə kimi baxırdı.

İtaliya müharibəyə girərkən ona cənubi Tirolu, Adriatik dənizinin bütün şərq sahilini və Kiçik Asyanın bir hissəsini vermək vəd olunmuşdu. İndi o, bunları istəyərkən müttəfiqlərin müqavimətinə rast gəldi. Çünki İtaliyanın qələbəyə töhfəsi çox kiçik qiymətləndirilirdi. Rumıniya Avstriya-Macarıstan irsindən ona vəd edilmiş Transilvaniya, Banat və Bukovinanın verilməsini tələb edirdi. Qalib dövlətlər arasında olan ziddiyyətlər üzündən Paris sülh konfransında kəskin mübarizə gedirdi.

25. Vaşinqton konfransı, onun qərarları.

Birinci dünya müharibəsindən sonra Uzaq Şərqdə dinc tənzimləmə qarşıda dayanan əsas vəzifələrdən biri idi. Müharibə nəticəsində Uzaq Şərqdə və Sakit okean hövzəsində beynəlxalq vəziyyət dəyişdi. Uzaq Şərqdə müharibədən sonrakı nizamlaşdırma problemlərini həll etmək üçün Vaşinqton konfransı işə başladı. Onun işində ABŞ, Yaponiya, Fransa, İtaliya, Belçika, Hollandiya, Portuqaliya, Çin, İngiltərə və domionları (Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika ittifaqı, Hindistan) iştirak edirdi. Konfrans 1921-ci il noyabrın 12-də açıldı. Sovet Rusiyası və Uzaq Şərq Respublikası Vaşinqtona dəvət edilməmişdilər. Sovet Rusiyası Uzaq Şərq problemlərinin onların bilavasitə aid olduğu iki Uzaq Şərq ölkəsinin iştirakı olmadan müzakirə edilməsinin məqsəduyğun olmamasını dəfələrlə konfransın təşkilatçılarının diqqətinə çatdırmışdı. Ona görə Sovet hökuməti bəyan etdi ki, Vaşinqton konfransının qərarlarını tanımayacaq. ABŞ Vaşinqton konfransında silahların məhdudlaşdırılması, mandatlı ərazilərin bölgüsünə yenidən baxılması, Sovet Rusiyasına münasibət, beynəlxalq münasibətlərin prinsiplərinin hazırlanması kimi məsələlərin müzakirə edilməsinə çalışırdı. İngiltərə konfransda yalnız Uzaq Şərqə bağlı məsələlərin müzakirəsini təklif etdi. Fransa konfransda hərbi borclar məsələsinin müzakirəsini təklif etmişdi. Yaponiya tələb etdi ki, Vaşinqton konfransında mandatlı ərazilərin yenidən bölüşdürülməsi məsələsinə baxılsın.

Konfransın işi zamanı üç müqavilə imzalanmışdı. 1921-ci il dekabrın 13-də ABŞ, İngiltərə, Fransa və Yaponiya müstəmləkəçi dövlətlərin Sakit okean adaları

və Uzaq Şərq xalqlarının azadlıq mübarizəsinə qarşı birgə hərəkətlər haqqında Dördlər Müqaviləsi adlanan sənəd imzaladılar. Konfransın bağlandığı gün- 1922-ci il fevralın 6-da daha iki müqavilə imzalandı.

Vaşinqton konfransında Çinlə bağlı məsələ geniş müzakirə edildi. Çin hökuməti çalışırdı ki, xarici ölkələr onun ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə hörmət etsinlər. Çin öz ərazisində sənaye və ticarət sahəsində bütün dövlətlərlə müqavilə əsasında açıq və bərabər imkanlar prinsipi ilə əməkdaşlığa hazır idi, əvəzində Qərbi ölkələrinin Çinlə bağladığı qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələr ləğv edilməli idi. Çin hökuməti Şandunun Yaponiyaya verilməsinin əleyhinə idi və xarici qoşunların ölkədən çıxarılmasını tələb edirdi. Lakin Qərbi dövlətləri və Yaponiya Çinin təklifləri ilə razılaşmadı. ABŞ isə İngiltərə, Fransa və Yaponiyanın mövqelərini zəiflətməyə çalışırdı. Ona görə ABŞ Çində onunla geniş əməkdaşlıq edən hökumət qurulmasında, milli-azadlıq hərəkatının dayandırılması və sabitlik yaranmasında maraqlı idi. 1922-ci il fevralın 6-da Doqquz dövlətin müqaviləsində Çinin ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə hörmət prinsipi elan edilirdi. Ölkələr onun ərazisində ticarət və sənaye sferasında bərabər imkanlar haqqında bəyanat verdilər. Çində heç bir dövlətə xüsusi imtiyazlar verilməməli idi. Bu müqavilə Heyin məlum doktrinasında irəli sürülmüş ideaları inkişaf etdirirdi. Elə həmin gün Çinlə gömrük tarifi haqqında sənəd imzalandı. Doqquzlar müqaviləsindən əvvəl fevralın 4-də Yaponiya ilə Çin arasında saziş imzalanmışdı. Bu sənədə görə Yaponiya öz qoşunlarını Şandun əyalətindən çıxarmalı, həmçinin Tszyaoçjou ərazisini Çinə qaytarmalı idi.

Beş dövlətin-ABŞ, İngiltərə, Yaponiya, Fransa və İtaliyanın müqaviləsi dəniz silahlarının məhdudlaşdırılmasına aid idi. Uzun diskussiya və mübahisələrdən sonra beş dövlət onların donanmalarının aşağıdakı nisbət əmsalları barədə razılığa gəldilər. ABŞ və İngiltərə üçün - 5, Yaponiya üçün - 3, Fransa və İtaliyanın hər biri üçün - 1.75. Başqa qərarlar, o cümlədən sahilə çox yaxın adalar istisna olmaqla Sakit okeanda şərq uzunluq dairəsinin 110-cu meridianından şərqdə yeni hərbi dəniz bazalarının tikintisinin qadağan edilməsi barədə qərar qəbul olundu.

Konfransda ABŞ-ın beynəlmiləşdirməyə cəhd etdiyi Çin hərbi dəmir yolu məsələsinə də baxıldı. RSFSR Xalq Komissarları Soveti etirazla çıxış edərək bil-

dirdi ki, bu məsələ istisnasız olaraq iki dövlətin - Sovet Rusiyası ilə Çinin səlahiyyətinə aiddir. Vaşinqton konfransları ilə müharibədən sonrakı problemlərin müzakirəsi başa çatdı. Bu, Versal konfransının özünəməxsus davamı idi. Vaşinqton konfransının qərarları Uzaq Şərqdə beynəlxalq problemlərin tənzimlənməsi üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Paris və Vaşinqton konfransında imzalanmış müqavilələr əsasında formalaşan yeni beynəlxalq münasibətlər sistemi Versal - Vaşinqton sistemi adlanır. Bu sistem onu tədricən zəiflədən ziddiyyətlərlə birlikdə ikinci dünya müharibəsinədək mövcud olmuşdur.

26. Genuya və Haaqa konfranslarında diplomatik mübarizə.

1922-ci ilin yanvarında Kannda keçirilən Antanta ali şurasının iclasında Sovet hökumətinin təklifləri müzakirə edildi. İclasda Avropa iqtisadiyyatının bərpası ilə bağlı, o cümlədən Avropa ölkələri arasında iqtisadi əlaqələri bərpa etmək, zəif ölkələrə kredit verilməsi kimi məsələləri həll etmək üçün Genuyada Sovet Rusiyasının iştirakı ilə konfrans keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Genuya konfransı 1922-ci il aprelin 10-da San-Corco sarayında açıldı. Konfransda 29, İngiltərənin dominionları ilə birlikdə 34 dövlət iştirak edirdi. Hələ fevralın 22-də Rusiya nümayəndə heyəti Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Belorusiya, Buxara, Uzaq Şərq, Ukrayna və Xarəzm respublikalarının mənafelərini konfransda qorumağı öz üzərinə götürdü. Nümayəndə heyətinin başçısı RSFSR Xalq İşlər Komissarı G.Çiçerin təyin edildi. Beləliklə, Azərbaycan da formal da olsa konfransda iştirak hüququ qazandı. Rusiya o dövrdə sovet respublikalarının Qərbə qarşı blokunu yaratmaq istəyində olduğu üçün belə bir addımı atmışdı. Konfransda 4 komissiya – siyasi, iqtisadi, maliyyə və nəqliyyat komissiyaları yaradıldı. Siyasi komissiya nəzdində konkret məsələlərlə məşğul olması üçün iki yarımkomissiya da yaradıldı. Avropa dövlətləri bolşevik Rusiyasından 18 mlrd. borcun ödənilməsini tələb edirdilər. Əks tərəf də öz növbəsində birinci dünya müharibəsi, vətəndaş müharibəsi və xarici müdaxilə ilə əlaqədar vurulmuş zərər üçün 39 mlrd. dollar təzminat verilməsini tələb edirdi. Lakin eyni zamanda bolşeviklər təzminatın ödənilməsinə bir sıra şərtlər daxilində razılıq da vermişdilər. Belə ki, onlar əlavə vaxt və kredit verilməsini tələb edirdilər. Avropa dövlətlərinin düşmüş olduğu ağır iqtisadi vəziyyət

bunu mümkünsüz edirdi. Əslində, Rusiyanın konfransda iştirakı daha çox təbliğat xarakteri daşıyırdı. Konfransda neft də diqqət mərkəzində idi. Bu da təsadüfi deyildi, belə ki, 1920-ci illərin əvvəlindəki beynəlxalq siyasət də, əsasən, iqtisadi faktorlara, ən başlıcası da, neft amilinə söykənirdi. Bu və digər səbəblərə görə böyük dövlətlərin və iri şirkətlərin yanacaq-enerji mənbələrinə yiyələnmək uğrunda mübarizəsi güclənmişdi. Məhz belə hallar üzündən o dövrdə keçirilən bir sıra konfranslarda olduğu kimi Genuyada da Q.Orconikidzenin təbirincə desək, Bakı nefti diqqət mərkəzində olmuşdu. Haqlı olaraq bir sıra diplomatik ədəbiyyatlarda bu konfransı Neft konfransı da adlandırırlar. Konfransda iştirak üçün gəlmiş türklərin məsələlərin müzakirəsinə buraxılmaması Kiçik Asiyada sülhün bərpa olunmasına mane olurdu. Nəhayət, mayın 19-da konfransın son plenar iclası keçirildi. Müzakirələrdə heç bir yekun razılıq əldə olunmadı. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, şübhəsiz, qərbi Avropa dövlətlərinin Rusiyaya belə ögey münasibət bəsləməsi təkcə onun müharibəni yarımçıq tərk etməsi ilə bağlı ola bilməz. Ən böyük səbəb sosializm təhlükəsi idi. Avropalılar yenidən pöhrələnməyə başlayan sosializmin qərbə yayılmasını qətiyyənlə istəmirdilər. Ona görə də Rusiyada yeni bərqərar olan sistemin elə ordaca süqutuna çalışırdılar. Təsadüfi deyil ki, bu tendensiya özünü ikinci dünya müharibəsi başlayana qədər, hətta müharibə gedişində belə göstərmişdi. Hətta qərb dünyası sovetləri faşistlərdən daha böyük təhlükə kimi görürdülər. Xüsusi ilə ABŞ və İngiltərəni belə bir sual maraqlandırırırdı ki, necə etmək lazımdır ki, sosializmi beşiyindəcə boğmaq mümkün olsun.

1922-ci ilin 15 iyun-20 iyul tarixlərində Haaqada Genuya konfransında iştirak etmiş dövlətlərin ekspertlərinin iştirakı ilə konfrans keçirildi. Konfransda Sovet nümayəndə heyəti bildirdi ki, Sovet dövləti borcları tanıya bilər, əvəzində Qərb dövlətləri onunla diplomatik münasibətlər yaratmalı və kredit verməlidir. Sovet dövləti Müvəqqəti hökumətin Qərb ölkələrindən aldığı hərbi borcların bir hissəsini qaytarmağa razı idi. İclaslarda belə bir fikir səsləndi ki, iştirakçılar hələ hər hansı bir qərar qəbul etmək üçün deyil, vəziyyəti öyrənmək üçün yığışıblar. Konfransda Rusiya kredit almaq istəyirdi, xüsusi mülkiyyət komissiyası isə xaricilərin çar dönəmindən bəri Rusiyada qalan mülklərinin onlara qaytarılmasını tələb edirdi.

Mülkiyyətlər əsasən neft mədənləri ilə bağlı idi. Bu cür qarşılıqlı iddia və tələblər konfransın işin pozdu və danışıqları səmərəsiz etdi. Nəticədə, iyulun 20-də konfrans Rusiyanın ideyasını rədd edən qətnamə qəbul etdi.

27. Sovet Rusiyası ilə Almaniya arasında Rapollo müqaviləsi.

Genuyaya gedərkən sovet nümayəndə heyəti Riqada Pribaltika dövlətləri ilə müşavirə keçirdi, sonra Berlində alman hökumətinin nümayəndələri ilə Birinci dünya müharibəsi dövründə və onun başa çatmasından sonra yaranmış qarşılıqlı iddiaların nizamlanması barədə danışıqlar oldu. Bu danışıqların nəticəsi idi ki, 1922-ci ildə Genuya konfransının gedişində rus – alman yaxınlaşması baş verdi. Bu öz əksini 1922-ci il aprelin 16-da iki dövlət arasında imzalanmış müqavilədə tapdı. Nümayəndə heyətlərinin başçıları Q. Çiçerin və V. Ratenaunun imzaladığı Rapollo müqaviləsi təkcə müxtəlif siyasi qurluşlu dövlətlərin ilk bərabərhüquqlu sazişi yox, həm də Sovet dövlətinin diplomatik təcriddən çıxmasının başlanğıcını qoyan ilk saziş, iki ölkənin beynəlxalq arenada mövqeyini möhkəmləndirmiş ilk əhəmiyyətli sənəd oldu. Rapollo müqaviləsinin şərtlərinə görə tərəflər diplomatik və konsul münasibətlərini dərhal bərpa etmək, əlverişlik prinsipi əsasında iqtisadi əlaqələr qurmaq və inkişaf etdirmək öhdəliyi götürdülər, hərbi xərclərin, müharibə vaxtı vurulmuş hərbi və qeyri-hərbi ziyanın ödənilməsindən qarşılıqlı imtina etdilər. Almaniya Rusiyada yerləşən alman dövlət və xüsusi mülkiyyətinin milliləşdirilməsini tanıdı. Bu müqavilənin əhəmiyyətini çox yüksək qiymətləndirməmək çətindir. Çünki, bu müqavilənin müstəsna əhəmiyyəti vardı. Əvvəllən, o, ölkələr arasında ilhaqsız və təzminatlı dinc münasibətlər qurmağın mümkünlüyünü göstərirdi. İkincisi, müqavilə Sovet Rusiyasını iri kapitalist dövlətlərindən birinin tanınması haqqında ilk hüquqi sənəd oldu. Üçüncüsü, o, iki ölkə arasında iqtisadi münasibətlərin inkişafı üçün böyük imkanlar açdığından həm Sovet Rusiyasına, həm də Almaniya sərəfəli idi. Qərb dövlətləri Almaniya təzyiq göstərir və Rapollo müqaviləsindən çıxmağı tələb edirdilər. Qərb dövlətlərinin Almaniya təzyiqləri heç bir nəticə vermədi. Çünki Almaniya Rapollo müqaviləsindən imtina etmədi.

Genuya və Haaqa konfransları gənc Sovet dövlətinin xarici siyasətinin şəksiz uğurlarını göstərdi. İmperialist dövlətləri öz şərtlərini sovet Rusiyasına zorla qəbul

etdirə bilmədilər. Onların planı pozuldu. Rapollo müqaviləsi isə sovet Rusiyasının beynəlxalq arenaya çıxması demək idi. ABŞ, İngiltərə, Fransa və başqa ölkələrin siyasi dairələrinin müqavimətinə baxmayaraq, o, beynəlxalq vəziyyətini möhkəmləndirməyə müvəffəq olurdu. 1923-1925-ci illərdə sovet Rusiyası bir çox ölkələrlə diplomatik münasibətlər qurdu. Bu dövr Sovet dövlətinin xarici siyasətinin tarixinə “tanınmalar zolağı” kimi daxil oldu.

28. 20-ci illərdə beynəlxalq münasibətlərdə təzminat problemi.

Paris sülh konfransında Almaniyadan təzminat alınması problemi həll olunmadı. Konfransın qərarına əsasən bu məsələ ilə məşğul olmaq üçün müttəfiqlərarası komissiya yaradıldı. Lakin komissiya təzminatla bağlı məsələləri həll edə bilmirdi. ABŞ təzminat məsələsindən istifadə edib Avropada mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışırdı. XX əsrin 20-ci illərində Avropada beynəlxalq münasibətlərdə ən çox müzakirə olunan məsələlərdən ən mühümləri sırasında artıq məlum olduğu kimi Almaniyanın tərksilah edilməsi və ondan təzminat alınması da vardı. Tərksilah məsələsində müəyyən razılığa gəlinsədə təzminatın üstü açıq qalırdı. Sanki, bu məsələnin həlli dalana dirənmişdi və artıq böhran həddinə çatmışdı. Təzminat problemi həm iqtisadi, həm də siyasi xarakter daşıyırdı. Qalib dövlətlər arasında Almaniyadan təzminat alınması, onun miqdarı və ödənilməsi üsulları və bütün bunlara nəzarətlə bağlı ixtilaflar qalırdı. Almaniya da bu ixtilaflardan istifadə edib təzminatı ödəmirdi. Ümumiyyətlə, Almaniyanın daxilində iki xətt tərəfdarları formalaşmışdı: Birincilər təzminatın ödənilməsinə razı olduqları halda, ikinci qrup heç cür bununla razılaşmaq istəmirdilər. Keçirilən konfranslarda bu məsələ hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Hələ 1920-ci ilin 5-16 iyul tarixlərində keçirilən Spa konfransında tərksilah məsələsi ilə bərabər təzminat probleminə də toxunulmuşdu. Təzminatın ümumi məbləği müəyyənləşdirilməsə də, onu alacaq dövlətlərin payı müəyyənləşdirildi. Ən çox hissə Fransaya çatdı: 52%. Onu 22%-lə İngiltərə izləyirdi, 10% İtaliyaya çatdı, ABŞ-ın da pay almaq hüququ saxlandı.

1921-ci ilin yanvarında müttəfiqlərarası komissiyanın Parisdə keçirilən konfransında qəbul edilmiş qərara əsasən Almaniya 40 il ərzində 226 mlrd. marka təzminat ödəməli idi. Lakin tərəflərin mövqeləri ilə bağlı 1921-ci ilin aprel-may

aylarında komissiyanın Londonda keçirilən konfransında yeni qərar qəbul edildi. Beləki, Almaniya 48 il ərzində 126,5 mlrd. marka təzminat verməli idi. Müttəfiqlər Almaniya London konfransının qərarı ilə razılaşağı və Versal müqaviləsinə əməl etməyi tələb edirdilər. İngiltərə və Fransa arasında Almaniyanın maliyyə sistemi və iqtisadiyyatı üzərində nəzarət tədbirləri və ona qarşı tətbiq edilməli olan sanksiyalar haqqında razılıq əldə olundu. Almaniya London konfransının qərarı ilə razılaşdı, lakin maliyyə vəziyyətinin ağırlığına əsaslanıb təzminatı ödəmirdi. ABŞ və İngiltərə tərəfindən Almaniyanın siyasəti müdafiə edilirdi. Beləki, ABŞ və İngiltərə Almaniyanı Fransanın əsas rəqibi kimi saxlamağa çalışır və onun zəifləməsini istəmirdilər. Digər tərəfdən İngiltərə iddia edirdi ki, təzminat Almaniya inqilabın qələbəsinə və kommunistlərin hakimiyyətə gəlməsinə səbəb olacaq. Fransa isə Almaniyanı təzminatı ödəməyə məcbur etməyə çalışırdı. Fransa iddia edirdi ki, müharibə zamanı ölkəyə böyük zərər dəyib və təzminatın vaxtılı-vaxtında alınmasını təmin etmək lazımdır. Fransa Almaniyaaldığı təzminatın köməyi ilə təsərrüfatını bərpa etmək, iqtisadi qüdrətini artırmaq və Avropada hegemonluğunu təmin etmək niyyətində idi.

London konfransının qərarları və “Daues planı”nın qəbul edilməsi beynəlxalq aləmdə qüvvələr nisbətini dəyişdi, amerika-İngilis yaxınlaşması baş verdi və Avropa işlərində ABŞ-İngiltərə blokunun rolu xeyli artdı. Lakin fransız – İngilis əlaqələrinə ciddi xələl gəldi. “Daues planı”nın qüvvədə olduğu altı il ərzində Almaniya xaricdən müxtəlif formalarda 21 mlrd. marka kredit almış, özü isə cəmi 7,5 mlrd. marka təzminat ödəmişdi. Almaniya xaricdən yardım almaqla hərbi potensialını bərpa edirdi. Eyni zamanda Almaniya hökuməti ardıcıl şəkildə təzminatı ödəməyə imkanı olmadığından “Daues planı”na yenidən baxılmasını tələb edirdi. Almaniyanın bu mövqeyini ABŞ müdafiə edirdi.

29. Rur münaqişəsi. “Daues planının” hazırlanması və qəbulu.

20-ci illərin əvvəllərində təzminat məsələsinin həll edilməməsi öz növbəsində başqa problemin ortalığa çıxmasına səbəb oldu. Bu tarixi ədəbiyyatlarda Rur münaqişəsi adı ilə də xatırlanır. Ölkənin ağır iqtisadi vəziyyətində fransız rəsmi dairələri Rurun sərvətlərindən istifadə etməyi qərara aldı. Ancaq ilk növbədə bu ərazini işğal

etmək üçün tutarlı bəhanə lazım idi. Fransız diplomatiyası Almaniyanı təzminatı ödəməməkdə və Versal sülh müqaviləsinin şərtlərinə əməl etməməkdə günahlandırdı. Fransanın Avropada qüvvətlənməsini heç cür qəbul etməyən İngiltərədən fərqli olaraq, İtaliya hökuməti daha yaxın qonşusunun mövqelərini müdafiə etdi. Belə şəraitdə ingilis diplomatiyası problemin həlli üçün yeni vasitələrə əl atmalı oldu. 1923-cü il yanvarın 2 - 4-də Parisdə keçirilən konfransda İngiltərə 4 il müddətində Almaniyanın təzminat ödəməsinə moratorium qoyulması təklifi ilə çıxış etdi, lakin Fransa buna etirazını bildirdi. Yanvarın 10-da Fransa və Belçika Berlinə nota verərək təzminatın ödənilməsinə nəzarət etmək üçün Rura komissiya göndərdiklərini bildirdilər. Yanvarın 11-də isə Fransa-Belçika orduları Ruru işğal etdilər. İngiltərə bu münaqişədə Fransa və Almaniyanın vuruşub bir-birlərini zəiflədəcəklərini güman edib hadisəni sakitliklə qarşıladı. ABŞ da həmçinin işğala rəsmi münasibət bildirmədi. Lakin Almaniya kəskin etirazını bildirdi. SSRİ də Almaniyanı dəstəklədi. Almaniya özünün daş kömür, dəmir filizi, çuqun mədənlərindən məhrum olmuşdu. Əslində Rurun işğalı heç Fransaya da xeyir gətirmədi, əksinə onun beynəlxalq nüfuzuna xələl gətirdi. Almaniya da antifransız ideyalar yayıldı, Avropada isə münaqişəyə İngiltərənin müdaxiləsinə dair çağırışlar yayıldı. Nəticədə, Almaniya 1923-cü il mayın 2-də nota verərək təzminat məsələsinin yenidən komissiyanın müzakirəsinə verilməsini tələb etdi. Bu da Almaniya da vəziyyəti sabitləşdirmədi. Ölkəni inqilabi böhran bürümüşdü. A.Hitlerin başçılığı ilə qisasçılıq, nasizm meyilləri gücləndi. Bu da tezliklə silahlı çıxışlara çevrildi. 1923-cü ilin avqustunda Rur vilayətində başlanan tətillər sonra bütün ölkəni bürüdü. Rurun işğalı beynəlxalq münasibətlərə də rəngarənglik qatdı. Beləliklə, təzminat məsələsinin həlli istiqamətində ABŞ və İngiltərənin rolu artdı. Buna görə də Rur münaqişəsini fransız diplomatiyasının passivinə, ingilislərin isə aktivinə yazmaq olar. Almaniya da isə siyasi böhranla əlaqədar olaraq inqilabi şərait artırdı. Nəhayət, 1923-cü ilin iyununda Almaniya hökuməti İngiltərə, Fransa, Belçika, İtaliya və Yaponiyaya nota göndərərək beynəlxalq konfrans keçirilməsini xahiş etdi. Lakin notaya tezliklə reaksiya verilmədi. Rur uğrunda səkkiz aylıq mübarizə Almaniyanın təslim olması ilə nəticələndi və bu vilayətin alman əhalisinə müflisləşmə və infilyasiya gətirdi.

Üzdə qalib görünən Fransa isə əslində yersiz inadı üzündən İngiltərənin qəzəbini qazanmışdı. Fransanın da öz arqumentləri vardı. O, özünün Avropada güclənməsinə qarşı ABŞ-İngiltərə planlarına qarşı mübarizədə hər yolu sınaqdan keçirirdi. ABŞ və İngiltərəni buna razı sala bildi. ABŞ-ın təşəbbüsü ilə təzminat komissiyası 1923-cü il noyabrın əvvəlində iki ekspert komitəsi yaratdı. Birinci komitəyə ABŞ bankiri Ç.Daues, ikinci komitəyə İngiltərə bankiri M.Kenna başçılıq edirdi. Birinci komitə alman markasını və büdcəsini sabitləşdirmək, Almaniya təzminat alınması haqda tövsiyələr irəli sürməli idi. İkinci komitənin əsas vəzifəsi isə Almaniyanın xaricdəki kapitalının ölkəyə qaytarılması problemini həll etmək üçün yollar tapmaq və Almaniya iqtisadiyyatına xarici kapital axınına reallaşdırmaq üçün təkliflər hazırlamaqdan ibarət idi. Beynəlxalq ekspertlər komitəsinin iclası 1924-cü il yanvarın 14-də Londonda açıldı. Aprel ayında isə komitələr öz tövsiyələrini beynəlxalq təzminat komissiyasına təqdim etdilər. Birinci komitənin məruzəsi “Daues planı” adlanırdı. Plan üç hissədən ibarət idi: Birinci hissədə ekspertlərin ümumi nəticələri və komitənin mövqeyindən bəhs edilirdi. Ekspertlərin əsas məqsədi Almaniya cəza tətbiq edilməsi deyil, ona borc vermək üçün yollar axtarılması idi. İkinci hissə Almaniyanın ümumi iqtisadi və maliyyə həyatına həsr olunmuşdu. Üçüncü hissə isə ilk iki hissəyə əlavələrdən ibarət idi. “Daues planı” Almaniya təsərrüfatını bərpa etməklə təzminatın alınmasını irəli sürürdü. Plana görə təsərrüfatını bərpa etmək üçün Almaniya xarici ölkələrdən yardım edilməli və ölkədə azad sahibkarlığın inkişafına şərait yaradılmalıdır. İnflyasiyanı aradan qaldırmaq və valyutasını sabitləşdirmək üçün Almaniya 800 mln. marka kredit verilməli idi. Heç planda təzminatın ümumi məbləği də göstərilməmişdi. Almaniya 1924-cü ildə 1 mlrd., 1925 – 1927-ci illərdə hər il 1,7 mlrd., 1928-ci ildən başlayaraq isə hər il 2,5 mlrd. təzminat ödəməli idi. Özü də müttəfiqlər ödənilmiş məbləğlər hesabına ABŞ-a borclarını qaytarmalı idilər. “Daues planı” bir tərəfdən Versal müqaviləsi çərçivəsində iqtisadi cəhətdən güclü və təzminatı ödəməyə qadir olan Almaniyanın bərpa etdirilməsini, digər tərəfdən isə onun iqtisadiyyatını nəzarətə götürməklə təhlükəli rəqibə çevrilməsinin qarşısını almağı nəzərdə tuturdu. Bu plan Avropada sabitləşməyə yönəlmişdi. Planın iqtisadi yönələri ilə yanaşı

həm də incə siyasi-diplomatik xüsusiyyətləri də vardı. “Daues planı” Avropa işlərində hegemonluğa can atan Fransa üzərində ABŞ və İngiltərənin diplomatik qələbəsi idi. Nəticədə, Fransanın Avropada nüfuzu xeyli aşağı düşmüş oldu. Beləliklə, “Daues planı”nın əsas müzakirə obyektinə olduğu təzminat məsələsinə həsr edilmiş London konfransı 1924-cü il 16 iyul – 16 avqust tarixlərində keçirildi. Konfransın əsas məqsədi Almaniyanın iqtisadi və maliyyə birliyini bərpa etmək və ona iri istiqrazlar verən kreditorlar üçün təminat yaratmaq idi. Konfransda Rurun işğalı rədd edildi, “Daues planı” qəbul edildi və Almaniya ABŞ və İngiltərədən məhsul və kapital idxalı artdı.

30.”Yunq planı”. Avropada Fransanın mövqelərinin zəifləməsi.

Alman hökuməti ölkələr arasındakı iqtisadi münasibətlərlə bağlı problemlərin müzakirəsi üçün konfrans çağırılmasına nail olmaq istəyir və təzminatlar haqqında qərarlara və “Daues planı”na yenidən baxılmasını tələb edirdi. Beləliklə, 1928-ci il dekabrın 22-də İngiltərə, İtaliya, Belçika, Fransa və Yaponiya təzminat məsələsinə dair ekspertlər komitəsini təsis etdiklərini rəsmi şəkildə elan etdilər. 1929-cu il fevralın 11-də Parisdə “Daues planı”na yenidən baxılması üçün bir sıra ölkələrin ekspertlərinin müşavirəsi keçirildi. Komitənin tərkibi təsisçi dövlətlər və ABŞ, Almaniyadan hərəindən iki nümayəndə olmaqla 14 nəfər idi. Sədr isə ABŞ eksperti O.Yunq idi. Təzminatların alınmasında ən maraqlı ölkə olan Fransa “Daues planı”na yenidən baxılmasına razılaşır, lakin alman təzminatlarının məbləğinin qalib ölkələrin müttəfiqlərarası borcları ilə əlaqələndirilməsində təkid edirdi. Məsələ burasındadır ki, Birinci dünya müharibəsi zamanı ABŞ və İngiltərədən göndərilən hərbi texnika, materiallar və ərzaq üçün Fransa hər il müəyyən məbləğlər ödəməli idi ki, bunlar da alman təzminatları hesabına doldurulurdu. Buna görə də Fransa alman təzminatlarının azaldılmasının kompensasiya olunmasında maraqlı idi. Uzun illər ərzindəki zəhmətdən sonra ekspertlər komitəsi tarixə “Yunq planı” kimi daxil olan sənəd işləyib hazırladı. Çoxlu mübahisələr və uzun müzakirələrdən sonra “Yunq planı” 1930-cu ilin yanvarında Haaqa konfransında qəbul olundu. Plana görə, Almaniya 59 il ərzində 113,9 mlrd. marka təzminat ödəməli idi. “Yunq planı” “Daues planı” ilə müqayisədə Almaniyanın illik ödəncələrini 20% aşağı saldı. ”Yunq planı”

təzminatın ödənilməsində böyük dəyişikliklər etmədi. Bundan sonra təzminat yalnız dəmir yolları və büdcədən gələn gəlir hesabına ödənilməli idi. Sənayedən gələn gəlir hesabına təzminat ödənilməsi qaydası da ləğv olundu. Paris müşavirəsinin iştirakçıları Almaniyanın vəziyyətini yumşaldan bir sıra digər qətnamələr qəbul etdilər. Təzminat komissiyası ləğv olundu, dəmir yolları və müəssisələr üzərindəki nəzarət götürüldü, 1930-cu ilin ortalarından gec olmayaraq Reyn zonasından qoşunların çıxarılması məsələsi həll olundu. Almaniyanın təsərrüfat və maliyyə strukturlarına nəzarətin aradan qaldırılması Versal sisteminə vurulmuş ağır zərbə idi. “Yunq planı” qüvvəyə mindikdən bir il sonra Almaniya növbəti təzminatı ödəyə bilmədiyindən kömək üçün ABŞ-a müraciət etdi. Almaniyaadakı pullarını itirməkdən qorxan amerikalı bankirlərinin təkidi ilə ABŞ prezidenti Huver təzminatların və hərbi borcların ödənilməsinə moratorium qoyulması təklifi ilə çıxış etdi. Bu təklif ildə 2 mlrd. frank təmiz itkiyə məruz qalacaq Fransanın cibinə ziyan idi. Beləliklə, iki il müddətinə qüvvədə qalan “Yunq planı” da təzminat problemini Fransanın istəyinə uyğun həll edə bilmədi. 1932-si ilin iyununda Lozanna konfransının qərarı ilə Almaniya təzminat ödəməkdən tamamilə azad edildi. Beləliklə, 20-ci illərdə və ondan sonrakı dövrdə beynəlxalq münasibətlərə mühüm təsir göstərən təzminat problemi həllini tapmadan ləğv edildi. 1919 – 1931-ci illərdə Almaniya 21,8 mlrd. marka təzminat ödəmiş, özü isə xarici ölkələrdən həmin müddətdə 38 mlrd. marka kredit almışdı. Göründüyü kimi keçən müddət ərzində Almaniya borclarını azaltmaq əvəzinə kreditlər hesabına daha çox borclanmışdı. Ard-arda Versal sisteminə vurulan zərbələr, ABŞ və İngiltərənin Almaniya məsələsində Fransa ilə birgə hərəkət etməməsi Almaniyanın özünə güvənini daha da artırdı və o, Versal sülh müqaviləsinin qərarlarına əməl etməyə maraq göstərmədi. Alman sənayesinə nəzarətin aradan qaldırılması onun rahat bir şəkildə silahlanmaya daha çox vəsait qoymasına və hərbi hissələrini leqallaşdırmasına münbit şərait yaratdı. Üstəlik, Millətlər Cəmiyyətinə qəbulu ona bütün bunlara haqq qazandırmaq imkanı verdi. Ölkənin daxilində isə şovinizm və qisasçılıq meyilləri güclənmiş, faşist təşkilatlarının fəaliyyəti intensivləşmişdi. Beləliklə, 20-ci illərin təzminat problemi, onun həll edilməsində yol verilən xətlər və meydana çıxan uğursuzluqlar, müttəfiq

dövlətlərin məsələnin həllində ortaq məxrəcə gələ bilməmələri və s. amillər sonrakı beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasına və yaşanacaq siyasi olaylara kəskin təsir etdi.

31. Lokarno konfransı onun beynəlxalq yekunları.

Rurun işğalından sonra Avropada təhlükəsizlik məsələsi əsas müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Fransa özünün Avropadakı hüquqlarına dair ABŞ və Böyük Britaniyadan təminat almaq istəyirdi. Bu dövrdə Almaniya qarşısında əsas məsələ ya Qərb dövlətləri ilə tamamilə birləşib, antisovet siyasətinin dayacağına çevrilməli, ya da Rapollo müqaviləsinə uyğun olaraq bərqərar olmuş normal sovet-alman münasibətlərini saxlamalı idi. Bütün bu məsələlərə 1925-ci ilin oktyabrında Lokarnoda keçirilən konfransda baxıldı. Lokarno konfransı 1925-ci il 5 – 16 oktyabr tarixləri arasında keçirildi. Konfransda İngiltərə, Fransa, Almaniya, İtaliya, Belçika, Polşa, Çexoslovakiya iştirak edirdilər. Lokarno konfransı Almaniya ilə Fransanın, Almaniya ilə Belçikanın arasındakı sərhədlərin təhlükəsizliyinə yönəldilmiş Reyn təminat paktını qəbul etdi. Həmin üç ölkə öz üzərlərinə müharibə etməyəcəkləri barədə öhdəlik göturdülər. Lokarno sazişinin əsas zəmanətçisi kimi İngiltərə və İtaliya çıxış edirdilər. Konfrans təminatın Almaniyanın Çexoslovakiya və Polşa ilə sərhədlərinə də aid edilməsinə dair qərar qəbul etmədi. Beləliklə, alman imperializminə Şərqi doğru təcavüzə şərait yaradıldı. Sənədləri imzalayan dövlətlər Versal sülhü ilə müəyyən edilmiş ərazilərdə status-kvonu tanıyacaqlarını bildirdilər. Lokarnodan sonra Avropada vəziyyət gərginləşdi. Əvvəllən, Avropa dövlətlərinin qruplaşması meydana gəldi. Lakin bu zaman İngiltərənin rolu və nüfuzu artdı, Fransanın mövqeləri isə bir qədər zəiflədi. İkincisi, Almaniyanın qərb sərhədləri müəyyənləşdirildi və ona zəmanət verildisə də, şərq sərhədləri açıq qaldı. Alman rəhbərlərinin qiymətləndirməsinə görə, şərq sərhədlərinə münasibətdə siyasi məqsədlər üçün maneə yox idi. Eyni zamanda Almaniya şərqi sərhədlərə yəni baxılmasına nail olmağa cəhd edərək, Reyn zəmanət paktı haqqında təklif irəli sürdü. İngiltərədə alman təklifləri ehtiyatla qarşılandı. Fransa onların əleyhinə çıx-

dı, ancaq alman təkliflərinə öz müttəfiqləri ilə baxmağa razılaşa da, Versal müqaviləsindən heç vaxt və heç nədə geri çəkilməyəcəyini bəyan etdi. Konfransda həmçinin Almanıyanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbulu məsələsi də müzakirə olundu. ABŞ, İngiltərə, Fransa bununla Almanıyanın cəmiyyətin fəaliyyətində iştirakına tezliklə nail olub onun lazımı dövlətlərə sanksiya tətbiq edilməsində pay sahibi olmasını istəyirdilər. Ən böyük hədəf isə SSRİ idi. Bunu Almaniya yaxşı başa düşürdü və ona görə müttəfiqlərin təkliflərini isti qarşılımaırdı. Çünki Almaniya SSRİ ilə iqtisadi əlaqələrin inkişafında maraqlı idi. Qeyd olunduğu kimi müttəfiqlər Almanıyanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbulunu istəyirdilər, Almaniya isə ona tam bərabər hüquqların verilməsini, Versal sülh müqaviləsinin hərbi maddələrinin ləğvini tələb edirdi. Uzun diplomatik çəkişmələrdən sonra, nəhayət, İngiltərə Almaniyaya yer ayrılmasına nail ola bildi və artıq 1926-cı il sentyabrın 10-dan etibarən Almaniya nümayəndə heyəti Millətlər Cəmiyyətinin işində iştirak etməyə başladı. Bundan sonra Almanıyanın əl-qolu daha da açıldı, o, qüdrətlənməyə başladı. “Daues planı”na əsasən Almanıyanın aldığı istiqrazlar, xarici kapital axını, markanın sabitləşməsi, əlverişli ticarət müqavilələrinin imzalanması və sənayenin texniki cəhətdən yenidən qurulması alman maliyyə kapitalının nüfuzunu gücləndirdi. 1927-ci ildə Almaniya məhsullarının ixracı müharibədən əvvəlki səviyyəni ötüb keçdi. Bu dövrdə, 20-ci illərin sonlarına yaxın beynəlxalq münasibətlərdə nüfuz dairələri, yeni xarici bazarlar və xammal mənbələri ələ keçirtmək uğrunda mübarizə kəskinləşdi. Artıq Almaniya da açıq-aşkar yeni xammal mənbələri ələ keçirtməyə çalışırdı. Onunla birgə İtaliya və Yaponiya da Versal sülh müqaviləsinə əsasən dünyanın bölüşdürülməsinə qəti etiraz edirdilər. 1928-ci ildən isə Almaniya Reyn vilayətindən müttəfiq qoşunlarının çıxarılmasını və təzminatın məbləğinin aşağı salınmasını tələb etdi. Bu tələblər Fransanın ürəyincə olmasa da, İngiltərə ilə birlikdə Almaniya – ABŞ yaxınlaşmasına yol verməmək, ABŞ-ın bölgə işlərinə qarışmasına mümkün qədər əngəl olmaq üçün təzminat məsələsinin müzakirəsinə hazır olduğunu bildirdi. Eyni zamanda dünya iqtisadi böhranının başlaması ərəfəsində dövlətlər borcların qaytarılmasında çətinlik çəkirdilər. Bütün bunların fonunda 20-ci illərdə, xüsusən əvvəllərində Avropada vəziyyət müəyyən mənada sabit-

lənmişdi. Buna keçirilən çoxsaylı konfranslar, bağlanan saziş və müqavilələr səbəb olmuşdu. Ölkələr problemləri silah gücünə deyil, daha çox danışıqlar yolu ilə həll etməyə cəhd edirdilər.

32. Brian-Kelloq paktı və beynəlxalq münasibətlər.

1927-ci il aprelin 6-da Fransanın xarici işlər naziri A. Brian ABŞ-ın birinci dünya müharibəsinə qoşulmasının 10 illiyi münasibəti ilə etdiyi çıxışında bu ölkəni Fransanın dostu adlandırdı və ona milli siyasət vasitəsi kimi müharibədən imtina etmək haqqında bəyannamə ilə çıxış etməyi təklif etdi. Brian Millətlər Cəmiyyətinin Nizamnaməsinə, Lokarno müqaviləsinə istinad edirdi. Bu təklif Avropa və Amerikada diqqəti az cəlb etdi. Yalnız 9 ay sonra ABŞ-ın dövlət katibi F. Kelloq Briana cavab məktubunda sadə bəyannamə ilə kifayətlənməyərək, səmərəli tədbirlər görməyə və müharibəni rədd edərək birgə bəyannamənin imzalanmasına bütün iri dövlətləri cəlb etməyə çağırırdı. 1928-ci il aprelin 13-də Kelloq öz layihəsini və ona əlavə edilmiş izahedici qeydləri İngiltərə, Almaniya, İtaliya və Yaponiyanın xarici işlər nazirlərinə göndərərək, bu məsələni bilavasitə ABŞ-la müzakirə etməyi təklif etdi, çünki Millətlər Cəmiyyətində üzvlük onlar üçün təklif olunan müqavilənin imzalanması yolunda maneə deyildi. Kelloqun Briandan yan keçən hərəkəti fransız rəsmi dairələrində narazılıq doğurdu. Fransa müqaviləyə mövcud müqavilələr sistemini təsdiq edən və həmin müqavilələrə əməl etməyən dövlətlərə qarşı tədbirlər görülməsini nəzərdə tutan maddə daxil edilməsini təklif etdi. İngiltərə belə hesab edirdi ki, paktı imzalayan dövlətlər müqavilələrə əməl etməyən digər dövlətlərə qarşı sanksiyalarda iştirak etməyə bilər. Nəhayət, 1928-ci ilin mayında Yaponiya, Yeni Zelandiya, Avstraliya, Kanada, Cənubi Afrika İttifaqı və Hindistan ABŞ-ın təklifinə müsbət cavab verdi. 1928-ci ilin iyunun 23-də F. Kelloq 14 ölkənin hökumətinə müqavilənin layihəsini göndərdi. Müqavilə 27 avqust 1928-ci ildə Parisdə imzalandı. Tarixi-siyasi ədəbiyyatlarda “Brian-Kelloq paktı” adlandırılan bu razılaşma 1929-cu il iyulun 24-də qüvvəyə mindi. Paktı imzalayan dövlətlər milli siyasət vasitəsi kimi müharibələrdən imtina edirdilər. Mübahisəli məsələlər isə sülh yolu ilə həll edilməli idi. Pakt qoşulmaq istəyən dövlətlər üçün açıq idi. Fransa SSRİ-ni Brian-Kelloq paktına qoşulmağa dəvət etdi. SSRİ paktı tərksilahla bağlı

öhdəliyin daxil edilməməsini, paktın yalnız milli siyasət vasitəsi kimi müharibəni qadağan etməsini çatışmayan cəhət kimi qeyd etdi. Sovet hökumətinin fikrincə, hər cür beynəlxalq müharibə, müdaxilə, mühasirə, özgə əraziləri işğal etmək kimi hərbi əməliyyatlar qadağan edilməli idi. SSRİ İngiltərə tərəfdən müqaviləyə edilmiş dəyişiklikləri də qəbul etmirdi. SSRİ tərksilaha müharibənin qarşısını almağın başlıca vasitəsi kimi baxırdı. SSRİ 1928-ci il sentyabrın 6-da “Brian-Kelloq paktı”na qoşuldu. Sovet hökuməti Brian-Kelloq paktını vaxtından əvvəl həyata keçirməyi təklif etdi. 1929-cu il fevralın 9-da Moskvada imzalanan protokola əsasən SSRİ, Latviya, Polşa, Rumıniya və Estoniya paktın vaxtından əvvəl qüvvəyə mindiyini elan etdilər. Sonra Moskva protokoluna İran və Türkiyə qoşuldular. 1929-cu ilin əvvəlləri üçün pakta artıq 44 dövlət qoşulmuşdu. İlk baxışda pakt Avropada müəyyən yumşalma meyllərinin baş qaldırdığını göstərirdi, ancaq vəziyyət ciddiliyini qoruyub saxlamaqda idi. 1927-1928-ci illərdə beynəlxalq hadisələrin inkişafı göstərirdi ki, sülhün qorunub saxlanması və normal münasibətlər üçün bütün ölkələrin əməkdaşlığı zəruridir. Bu halda Avropadakı, Yaxın, Orta və Uzaq Şərqdəki fitnəkar hərəkətlər iflasa məhkumdur.

1929-cu ildə A.Brian iqtisadi böhranın nəticələrin aradan qaldırmaq üçün Avropa Federativ İttifaqının yaradılması ideyasını irəli sürdü və 1930-cu ilin mayında Millətlər Cəmiyyəti üzvü olan 27 ölkəyə müvafiq memorandum göndərdi. SSRİ cəmiyyətin üzvü olmadığı üçün Fransa ona memorandum göndərmədi, SSRİ isə 1930-cu ilin iyununda bildirdi ki, Fransa Avropa Federativ İttifaqını SSRİ-yə qarşı yaradır. Fransanın təklif etdiyi “Pan-Avropa planı” Millətlər Cəmiyyətinin Avropa komissiyasına verildi. Lakin ABŞ və İngiltərənin müqaviməti nəticəsində Fransanın bu planı həyata keçirilmədi.

33. 1929-1933-cü illər dünya iqtisadi böhranının beynəlxalq münasibətlərə təsiri.

XX əsrin beynəlxalq münasibətlərindən danışarkən global iqtisadi böhranlara toxunmamaq olmaz, çünki bazar iqtisadiyyatının başlıca xüsusiyyəti olan bu cür böhranlar iqtisadiyyata zərbə ilə bərabər, həm də dövlətlərarası əlaqələrə, beynəlxalq münasibətlərə də birbaşa və dərin təsir etmə imkanlarına malikdirlər. Elə

dünya XX əsri də 1900-1903-cü illərin global iqtisadi böhranı ilə salamlamışdı. Sonralar bu vəziyyət müəyyən fasilələrlə davam etdi. Birinci dünya müharibəsinin başlaması ilə böhran vəziyyəti aradan qalxmışdı. Ancaq müharibədən sonra iki cahan savaşı arasındakı 20 – 30-cu illərdə dünya üç ümumi istehsal artıqlığı böhranı ilə üz-üzə qalmışdır: 1920 – 1921-ci illər; 1929 – 1933-cü illər; 1937 – 1938-ci illər. Bu böhranlar içərisində 1929 – 1933-cü illər iqtisadi böhranının xüsusi yeri vardır. O daha uzun müddət davam etmiş, ağır və çoxcəhətli olmuşdur. Bu böhrandan dünyanın bütün sənaye ölkələri, xüsusən ABŞ və Almaniya daha çox əziyyət çəkmişdi. Böhran 1929-cu ildə ABŞ-da başlamış, daha sonra Avropa və Asiya ölkələrinə yayılmışdır. Bu böhran bir çox cəhətdən hər şeydən əvvəl, öz dərinliyinə görə misli görünməmiş idi. Sənaye istehsalı sadəcə olaraq azalmadı hətta əsrin əvvəlindəki səviyyəyə düşdü. İstehsalın bu cür əhəmiyyətli ixtisarı işsizliyin kütləvi artımına səbəb oldu. Həyat səviyyəsi aşağı düşdü, işsizlik artdı (31 mln. nəfər). Böhranın ikinci xüsusiyyəti onun vüsətində idi. Böhran global xarakter aldı. Onun üçüncü xüsusiyyəti davamlı olması idi. Lakin istehsalın düşməsi dayandıqdan və 1933-cü ildə canlanma əlamətləri göründükdən sonra da iqtisadiyyat lap ikinci dünya müharibəsi başlayana qədər tamamilə bərpa olunmadı. Heç bir böhran bu cür böyük vüsətli iqtisadi nəticələr doğurmamışdır. Almaniyada vəziyyət daha gərgin idi. Ölkədə faşist təşkilatlar fəallaşdı, şovinst ideyalar gücləndi, hakimiyyət dəyişikliyi çağırışları geniş vüsət aldı. Bu da özünü yaxın gələcəkdə hakimiyyət dəyişikliyinə və beynəlxalq münasibətlərə dərin təsirində göstərdi. Dünya iqtisadi böhranı şəraitində böyük dövlətlər arasında ziddiyyətlər daha da kəskinləşdi. Versal – Vaşinqton sistemi iflasa uğrayırdı. Almaniya, Avstriya, Macarıstan və Bolqarıstan açıq şəkildə təzminat ödəməkdən imtina edirdilər. Onlar silahlanma üçün hüquqlar əldə etməyə və Müharibədən sonrakı mövcud vəziyyəti dəyişməyə çalışırdılar. Belə şəraitdə Avropa dövlətlərinin birliyini qurmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu təşəbbüsü Fransanın xarici işlər naziri A. Brian öz üzərinə götürdü. O, 1930-cu il mayın 17-də Avropanın 27 ölkəsinə az öncə barəsində söz açdığımız “Avropa Federal İttifaqını yaratmaq haqqında” müraciət etdi. Belə bir ideyanı o, iqtisadi əməkdaşlıq və böhranla birgə mübarizə aparmaq tədbirləri ilə bağladı.

“Pan-Avropa” adını alan bu plan Avropada Fransanın mövqelərinin möhkəmlənməsinə də xidmət etməli idi. Ona görə də plan Avropa dövlətləri tərəfindən bir-mənalı qarşılanmadı. Fransanın ən böyük rəqibi İngiltərə fransızlara Avropada möhkəmlənməyə imkan verə bilməzdi. Almaniya bu plana Fransanın Versal sistemini möhkəmləndirmək cəhdləri kimi baxdı və əleyhinə çıxdı. İtaliyadan da dəstək gəlmədi. Nəticədə, “Pan-Avropa”-nı həyata keçirmək mümkün olmadı.

İqtisadi böhran siyasi iqlimi kəskinləşdirməklə yanaşı, sosial qarşıdurmaları da xeyli artırmışdı. O, sənaye ölkələrində güclü çıxışlara səbəb olmuşdu. Yaranmış kritik vəziyyətdən çıxış yolu üçün yeni üsul və yollar sınaqdan çıxarılırdı. Siyasi qüvvələr, siyasi partiyalar və dövlət xadimləri bu məqsədlə müxtəlif təkliflər və ideyalarla çıxış edirdilər. Onlardan bəziləri, o cümlədən ABŞ prezidenti F. Ruzvelt liberal islahatlar, sosial-demokratiya liderləri geniş sosial islahatlar həyata keçirməyi, Almaniya nasistləri isə iqtisadiyyatı hərbiləşdirmək, dövlətin tənzedici rolunu artırmaq ideyalarını irəli sürürdülər. Beləliklə, böhrandan çıxmaq üçün irəli sürülən təkliflər üç istiqamətdə qruplaşmışdı: liberal-islahatçılıq, sosial-islahatçılıq, totalitarizm. Birincidən ABŞ-da, ikincidən Skandinaviya ölkələri, Fransada və üçüncüdən isə Almaniya, İtaliya və Yaponiyada istifadə olunmuşdu. Böhrandan çıxmağın amerikan variantı öz əksini 1932-ci ilin payızında ABŞ prezidenti seçilmiş F. Ruzveltin təklif etdiyi “Yeni xətt” siyasətində tapmışdı. Bu islahat uzunmüddətli olub liberal iqtisadiyyat prinsipləri ənənələrinə söykənmişdi. Burada təsərrüfat və ictimai həyatın bütün sahələrinə təsir göstərəcək metodlara üstünlük verilmişdi. Sosial-islahatçılıq xəttini əsas götürən Skandinaviya ölkələrinin təcrübəsi bu gün də öz aktuallığın saxlayır. İsveç sosializm fenomeni buna parlaq misaldır. Nəhayət, Almaniya kimi totalitar dövlətlərdə bazar münasibətləri əsasən ləğv edilmişdi. İslahatlar sənayenin hərbiləşdirilməsi, ağır sənayenin kütlə payının çoxaldılması, iqtisadiyyata dövlət nəzarətini artırılması və s. tədbirlərdən ibarət idi. Düzdü, bu cür islahatlar öz təsirini tezliklə göstərdi. Belə ki, böhran başladıqdan artıq bir il sonra Almaniya işsizlik aradan qaldırılmışdı. Ancaq bu Almaniya iqtisadiyyatını uçuruma sürükləyirdi. Çünki bütün uğurlar süni idi. Buna baxmayaraq Almaniya və Yaponiya istisna olmaqla böhran bitdikdən sonra belə digər bütün

dövlətlərin iqtisadiyyatları durğunluq içərisində qalmışdılar. Belə demək olar ki, iqtisadi böhranlar ikinci cahan savaşı istiqamətində atılmış iri bir addım oldu.

34. İtaliya faşizmi və onun hakimiyyətə gəlməsi.

Digər Qərb ölkələrində inqilablar baş vermədi. Bu ölkələrdə dəyişiklər kütləvi hərəkatların təsiri altında, lakin qanuni seçilmiş hökumətlər tərəfindən islahatların nəticəsi oldu. İngiltərə və Fransada demokratik hərəkat dalğasının yüksəlişi 1919-1920-ci illərdə olmuşdur. İngilis hökuməti ümumi tətillə qorxusu qarşısında 1919-cu ilin əvvəlində 7 saatlıq iş günü müəyyən etdi və əmək haqqını qaldırdı. Fransada 8 saatlıq iş günü müəyyənləşdirildi və sahibkarlarla həmkarlar ittifaqları arasında kollektiv müqavilələr qanuniləşdirildi. Ölkələrin çoxunda həmkarlar ittifaqlarının hüquqları tanındı. Fəhlə, sosial-demokrat partiyalarının təsiri gücləndi. 1920-ci ildə İngiltərə və Fransa, 1921-ci ildə Amerika kommunist partiyaları yaradıldı.

Əvvəlcə, demokratiyanı bütün problemləri həll etməyin açarı kimi təsəvvür edirdilər. Lakin məlum oldu ki, öz-özlüyündə demokratiya-ümumi seçki hüququ, azadlıq, çoxpartiyalılıq avtomatik olaraq işsizliyi, qiymətlərin artmasını, istehsalın aşağı düşməsinə aradan qaldırmır. Bu kütləvi antidemokratik hərəkatların yaranmasına səbəb oldu. Avropa faşizmi yarandı. Faşizm XX yüzilliyin siyasi hərəkatı, dövlət idarəçiliyinin xüsusi spesifik formasıdır. O, dünya xalqlarına saysız-hesabsız fəlakətlər gətirmişdir. Faşizm sözü italyan mənşəlidir. Faşistlərin ilk çıxışları hələ 1919-cu ildə olmuşdur. Əvvəllər faşizm sözü yalnız 20-ci illər İtaliya gerçəkliyi ilə bağlı işlədilirdi. Sonralar digər ölkələrdə buna oxşar təşkilatları da belə adlandırmağa başladılar.

Faşizmin bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri vardır, hərşeydən əvvəl, faşizm millətçilik və irqçilikdir. Faşistlər üçün millətin mənafeləri həmişə fərdi, qrup, sinfi mənafeərdən üstündür. Sonuncular, şübhəsiz, birinciyə qurban verilməlidir. Faşizm elə bil ki, Birinci dünya müharibəsi ərəfəsi və müharibə dövründə qaldırılmış millətçilik dalğasını özündə əks etdirirdi. Faşizm hərəkatının Almaniyada və İtaliyada daha geniş vüsət alması, çoxusu bununla izah edilə bilərki, milli birləşməni

digər xalqlardan daha gec başa çatdırmış və Birinci dünya müharibəsində nəinki zəifləmiş, həm də incidilmiş bu ölkələrin (Almaniya Versal müqaviləsinin şərtləri ilə incidilmişdi, "qaliblər arasında məğlub" İtaliyanın Paris konfransında mənafeləri nəzərə alınmamışdı) xalqlarının milli hisləri təhqir olunmuşdu. Faşizmi fərqləndirən bir sıra yeni xüsusiyyətlər vardır. Faşistlər sadəcə, güclü dövlət deyil, bütün cəmiyyəti əhatə edən **totalitar dövlət** (latınca totaliter-tamamilə, bütövlükdə deməkdir) ideyasını irəli sürərək gerçəkləşdirməyə çalışırdılar. Mussolininin "hər şey dövlət üçün, dövlət əleyhinə heç şey, dövlətdən kənarında heç kim" sözləri faşist totalitar dövlət ideyasının mahiyyətini ifadə edir.

İtaliyada faşist təşkilatı 1919-cu ilin martında meydana gəlmişdir. Onu, vaxtilə İtaliya sosialist partiyasının üzvü və 1914-cü ildə həmin partiyadan qovulan Benito Mussolini yaratmışdı. Təşkilat əvvəllər "mübarizə ittifaqı" adlanmış, 1921-ci ilin noyabrından o, "Milli faşist partiyası" adlanmış, Mussolini onun ali rəhbəri elan olunmuşdu. 1921-ci ilin noyabrında İtaliya faşistlərinin qurultayı toplandı. Qurultay faşist hərəkatını siyasi partiyaya çevirmək barədə qərar qəbul etdi. O, "Milli faşist partiyası" adlandırıldı. Kəskin qarşıdurmalar, hakim dairələrdə hökm sürən çəşqinliklər, liberal-burjua dövlət quruluşunda böhran faşizmin çiçəklənməsinə, açıq çıxışına şərait yaradırdı. Nəhayət, 1922-ci ilin sentyabrında Mussolini çıxışlarının birində öz gizli arzularını bəyan etdi: "Biz öz nəzərimizi Romaya yönəltmişik. Bizim proqramımız çox sadədir. Biz İtaliyanı idarə etmək istəyirik".

1922-ci il oktyabrın sonunda Mussolini hökumətin dəyişilməsini tələb edib öz dəstələrinin Romaya yürüşünü elan etdi. Oktyabrın 30-da Mussolini kral sarayına gəldi və kral ona hökuməti təşkil etməyi tapşırırdı. Bundan sonra faşist dəstələri Romaya daxil oldular. Bu adı hökumət dəyişikliyi deyildi. İtaliyada totalitar faşist rejimi quruldu. 1924-cü ildə saxtakarlıq və terror şəraitində parlament seçkiləri keçirildi. Seçkilərdə əksəriyyət səsi faşistlər aldılar. Faşist diktaturası yaratmaq yolunda mühüm addım atıldı. 1925-ci ildə verilən bir sıra qanunlar faşist diktaturasının formalaşmasına kömək etdi. 1926-cı ildə verilmiş qanunla Mussolini diktatorluq səlahiyyətləri aldı. O, parlament qarşısında məsuliyyət daşımayan diktatora çevrildi. Müxalifətə divan tutmaq üçün «Xüsusi tribunal» təsis etdi. Bir il ondan

sonra ölkədə korporativ dövlət yaratmağı elan edən "Əmək Xartiyası" qəbul etdi. Həmin Xartiyanın xüsusi maddəsi ilə ölkədə tətillər və zəhmətkeşlərin digər mübarizə tədbirləri qadağan olunurdu. Onlar cinayət kimi qiymətləndirilirdi. 1929-cu ildə Mussolini Roma papası ilə demokratik qüvvələrə qarşı birgə mübarizə barədə saziş imzaladı.

35. Almaniya nasizmi və onun hakimiyyətə gəlməsi.

Millətçilik Avropada yeni şey deyildi, o, həmişə mühafizəkarlar, sağ siyasi qüvvələr üçün səciyyəvi olmuşdur. Faşistləri ənənəvi sağlarla dövlət qarşısında səcdə etmək də yaxınlaşdırır: həm bunlar, həm də o birilər dövlətdə milli ruhun, sabitliyin və qayda-qanunun rəhnini görürdülər. Lakin bununla ənənəvi mühafizəkarlarla faşistlər arasında oxşarlıq qurtarır. Faşizmi fərqləndirən bir sıra yeni xüsusiyyətlər vardır. Faşistlər sadəcə, güclü dövlət deyil, bütün cəmiyyəti əhatə edən **totalitar dövlət** (latınca totaliter-tamamilə, bütövlükdə deməkdir) ideyasını irəli sürərək gerçəkləşdirməyə çalışırdılar. Faşizm daha çoxsaylı əhali qruplarını-sənətkarları, xırda alverçiləri və sahibkarları, kəndliləri, məmurları, müharibə veteranlarını birləşdirən **kütləvi hərəkət** idi. Məhz bu təbəqələrdən çıxanlar faşist hakim elitesini təşkil edirdilər. Nə Hitler, nə Mussolini, nə də onların silahdaşları aristokrat mənşəli deyildilər, onların valideynləri varlı adamlar olmamışlar.

Faşistlər köhnə mühafizəkarlardan istənilən problemi həll etmək vasitəsi kimi zorakılığın qarşısında səcdə etmə də fərqləndirir. Onlar gələcək dünya quruluşunu zorakılıqla bərqərar etmək istəyirdilər, öz siyasi rəqibləri ilə mübarizə üçün hərbi dəstələr (Almaniyada-hücumçular SA və müdafiə dəstələri SS, İtaliyada- "qaraköynəklilər") yaradaraq zorakılıqla hakimiyyətə doğru gedirdilər. Zorakılığı siyasi mübarizənin ayrılmaz və təbii əlaməti kimi qəbul etmək faşistlərin mühafizəkarlarla deyil, cəmiyyətin zorakılıqla dəyişdirilməsi uğrunda çıxış edən ortodoksal sosialistlər və kommunistlərlə yaxınlaşdırırdı. Axırıncılar kimi faşistlər də kapitalizm əleyhinə çıxırdılar. Fərq yalnız bunda idi ki, faşistlər azad rəqabətdə millətin birliyini dağıdan qüvvə görürdülər. Sosialistlərdən bəzi ideyaları götürən və "sosialist" sözünü öz partiyalarının adına daxil edən faşistlər, ancaq ənənəvi sosialist fəhlə hərəkətinə-həm kommunistlərə, həm də sosialistlərə özlərinin əsas siyasi rəqibləri

kimi baxırdılar. Birincilərə milli birliyi parçalayan sinfi mübarizə ideyasına sadıq olduğuna görə, ikincilərə, onların fikrincə, vuruşan millətin "kürəyinə zərbə olan" alman inqilabında rollarına görə nifrət edirdilər. Bundan əlavə faşistlər həm kommunistlərə, həm də sosialistlərə kütlələr uğrunda başlıca rəqib kimi baxırdılar. Həm sağların, həm də solların bir çox ideyalarını birləşdirən faşizm, bununla bərabər, siyasi həyatda "üçüncü qüvvə" rolunu olmağa çalışırdı.

Alman faşizmi yaxud nasizmi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik idi. Alman faşistlərini millətçilik ifrat, irqçi formalar almışdı. Onların təsəvvürünə görə bəşəriyyət tarixi müxtəlif millət və xalqların yaşamaq uğrunda mübarizəsindən başqa bir şey deyildi. Bu mübarizədə ən güclülər qalib gəlir, məğlubların nəsibi ya məhv olmaq, ya da tabe olmaqdır. Alman faşistləri "ari", "nord" irqini həyata ən qalib irq sayır, bu irqə hamıdan əvvəl almanları aid edirdilər. Nasistlərin fikrincə, almanların tarixi rolu dünya ağalığına nail olmaqdan ibarətdir, bundan ötrü Versal müqaviləsini ləğv etmək, güclü ordu yaratmaq, bütün almanları bir dövlətdə birləşdirmək və Almaniyanı, Birinci dünya müharibəsində olduğu kimi, heç vaxt blokada hədələməsin deyə onun üçün Şərqdə "həyat məkanı" əldə etmək lazımdır. Bu andan Almaniya dünya ağalığı uğrunda mübarizəyə hazır olacaqdır. İfrat millətçilik alman faşizmi üçün səciyyəvi olan ifrat təcavüzkarlıq doğururdu. Almaniya faşizmi Birinci dünya müharibəsindən dərhal sonra başlamışdır. Bütün faşistlərin toplayıcı mərkəzi olan "Nasional Sosialist Alman Fəhlə Partiyası" (NSDAP) 1919-cu ildə yaradılmışdır. Adolf Hitler tezliklə bu partiyanın lideri oldu. O, 1889-cu ildə Avstriyanın Braunau şəhərində doğulmuş və 1932-ci ilə kimi Avstriyanın vətəndaşlığını saxlamışdır. Çoxmillətli Avstriyanın millətlərarası münasibətlərin kəskinləşdiyi paytaxtında alman millətçiliyi və antisemitizmin qatı tərəfdarı oldu. 1913-cü ildə Hitler qonşu Almaniya Münhenə gəlir və Birinci dünya müharibəsini burada qarşılayır. O, müharibəni coşqunluqla qarşıladı, könüllü alman ordu-suna getdi və 4 il Qərb cəbhəsində oldu. Hitler Almaniyanın məğlubiyyətini o zamankı bir çox almanlar kimi Almaniyanın daxili düşmənlərinin-marksistlərin və yəhudilərin təxribatı ilə izah edirdi. O, ordudan təxris olunan kimi döyüşkən millətçilərin kiçik bir partiyasına daxil oldu, çoxlu mütaliyə etməsi, başlıcası isə

qeyri-adi natiqlik qabiliyyəti sayəsində tezliklə onun lideri oldu. Hitler bu partiyayı yenidən təşkil edərək NSDAP-a çevirdi. 1923-cü ildə o, həmfikirləri ilə birlikdə Münhendə hakimiyyəti ələ keçirməyə cəhd etdi (bu cəhd haqqında qərar pivəxanada qəbul edildiyinə görə o zaman onu zarafatla "pivə qiyamı" adlandırmışdılar). Bu cəhdə görə məhkəmə Hitlerə 5 il həbs cəzasına məhkum etdi. O, həbsxanada olarkən özünün "Mayn kampf" (Mənim mübarizəm) əsərinin böyük hissəsini yazdı. Həmin əsərdə Hitler özünü siyasi və irqçi ideyalarını şərh etdi. Bir ildən sonra o, həbsdən azad edildi və fəal siyasi fəaliyyətə qayıtdı. Ancaq 20-ci illərdə faşistlərin Almaniyada nüfuzu çox cüzi idi. Hitlerin həbsindən sonra alman faşist hərəkatında səngimə baş verdi. Partiya daxilində ikitirəlik yarandı. Hitlerin razılığı olmadan 1924-cü ilin avqustunda (16-17) keçirilən qurultayda NSDAP və DAP "Azad nasional-sosialist partiyası" adı altında birləşdilər. Lyuden-dorf, Grefe və Qriqori Ştrasserlər partiyanın rəhbərliyinə seçildilər. Həbsxanadan çıxan Hitler 1924-cü ilin dekabrında NSDAP-ın bərpa olunduğunu elan etdi. Hitlerin təşəbbüsü ilə hələ 1921-ci ildə yaradılmış "Hücumçu dəstələri (SA)" və 1923-cü ildə təşkil olunan "Müdafiə dəstələri (SS Veymar respublikasından narazı olan sənayeçilər, bankirlər və hərbi bürokratik elita da nasistləri müdafiə edirdi. Onların təhriki ilə prezident Hindenburq 1933-cü il yanvarın 30-da Hitleri reyxskansler təyin etdi. Hitler ilk gündən etibarən ölkədə demokratik azadlıqları ləğv etməyə və siyasi rəqiblərinə qarşı açıq terrora başladı. Buna haqq qazandırmaq məqsədilə 1933-cü il fevralın 27-də Reyxstaqın yandırılması təşkil olundu. Onun təqsiri kommunistlərin üzərinə atıldı. Hətta 1933-cü ilin sentyabrında Leypsiqdə qondarma mühakimə keçirildi. Fevralın 28-də faşist hökumətinin təklifi əsasında prezident «Xalqı və dövləti müdafiə etmək» adlı fəvqəladə fərmanla Veymar konstitusiyasının müəyyən etdiyi bütün azadlıqları ləğv etdi. Nasist partiyası istisna olmaqla bütün siyasi partiyaların fəaliyyəti qadağan olundu. Gizli polis (gestapo) yaradıldı. 1933-cü ilin martında siyasi islahat nəticəsində yerli özünüidarə orqanları, federativ dövlətin tərkibinə daxil olan alman torpaqlarının muxtariyyəti ləğv edildi. 1934-cü ilin avqustunda prezident Hindenburqun ölümündən sonra bütün hakimiyyət Hitlerin

əlində cəmləndi. Hitlerin ən yaxın silahdaşları - Görinq, Himmler, Gebbels, Ley, Şirax əsas dövlət vəzifələrini tutdular.

36. 30-cu illərdə Uzaq Şərqdə beynəlxalq münasibətlər.

İkinci dünya müharibəsinin ərafəsi Birinci dünya müharibəsinin ərafəsindən fərqlənirdi. Dünya iqtisadi böhranı beynəlxalq münasibətləri kəskinləşdirdi və yeni müharibə ocaqlarının yaranmasına gətirib çıxartdı. XX əsrin 30-cu illərində dövlətlərin yalnız kiçik bir qrupu müharibəyə can atırdı, dünya ictimaiyyətinin böyük hissəsi isə müharibəni istəmirdi. Müharibə ocağını söndürmək imkanı var idi, lakin bu dünya birliyinin birgə hərəkətini təşkil etmək qabiliyyətindən asılı idi. Birinci dünya müharibəsi ərafəsində olduğu kimi, nüfuz dairələrinin bölünməsi, xammal mənbələri, istehlak bazarları uğrunda mübarizə məsələsi yenidən gündəmə gəldi. Bu qədər çətinliklə yaradılan Versal-Vaşinqton sisteminin mövcudluğu təhlükə qarşısında qaldı. Məğlub olmuş ölkələr və birinci dünya müharibəsindən sonra özlərini istədikləri payı almamış hesab edənlər öz iddiaları haqqında bəyanatlar verməyə başladılar. 1931-ci ilin payızında müharibəyə doğru ilk addımı Yaponiya atdı.

Hələ 1927-ci ilin yayında general Tanakanın sədrliyi ilə keçirilən mülki və hərbi məmurların nümayəndələrinin hərbi konfransında Yaponiyanın Çindəki siyasətinə dair gizli sənəd işlənilib hazırlandı. Tanaka memorandumu kimi məşhur olan bu sənəd “Mancuriya və Monqolustanda siyasətin əsasları haqqında Memorandum” adı ilə imperatora göndərildi. Sonralar, 1929-cu ildə o, Çində dərc olundu. Onda Yaponiya dərc edilmiş mətni təkzib etdi. Bu sənədin başlıca məzmununu Çinin birləşməsinə yol verilməməsi və onun müstəqillikdən məhrum edilməsi təşkil edirdi. Sənəddə Çin və Monqolustanın şimal-şərq əyalətlərinin tutulmasının zəruriliyi əsaslandırılırdı. Bu əyalətlər bütün Çinin və Asiyanın digər ölkələrinin işğalı üçün plastdarm rolunu oynamalı idi. Memorandum Mancuriyada Rusiya ilə müharibəni nəzərdə tuturdu.

Yapon sənayesinin inkişafı xarici bazarlardan asılı idi. Yaponiya öz məhsulunun 30 faizindən çoxunu ixrac edirdi ki, bu da ona iş yerləri yaratmaq və zəruri xammal idxal etmək imkanı verirdi. 20-ci illərin sonu-30-cu illərin əvvəllərində isə bazarın daima mövcud olan məhdudluğuna xarici bazarın kəskin kiçilməsi əlavə olundu. Dünya iqtisadi böhranı nəticəsində Yaponiyada işsizlər ordusu əmələ gəldi və artdı. Sosial etirazın güclənməsi üçün real zəmin meydana çıxdı. Hakim siniflər mövcud vəziyyətdən çıxış yolunu müharibədə görürdülər. İqtisadi böhrandan yeganə çıxış yolu kimi hərbi aksiyaların təbliğatı həyata keçirilirdi.

Yaponiyanın hərbi dairələri başa düşürdülər ki, onlar təkcə Rusiya ilə yox, həm də ABŞ-la toqquşmalı olacaqlar. Çinlə xarici ticarət dövriyyəsində ABŞ İngiltərəni ötüb keçmiş və demək olar ki, Yaponiyaya çatmışdır. ABŞ Çində özünün siyasi nüfuzunu da gücləndirirdi. Onlar Çan Kayşiyə hakimiyyətini möhkəmlətməkdə kömək edirdilər və 1927-ci ilin payızında Amerika müşavirlərinin onun hökumətində iştirakına dair gizli saziş bağlanmışdı. İngiltərə və ABŞ yapon ordusunun və xüsusilə dəniz donanmasının güclənməsini diqqətlə izləyirdilər. 1930-cu il London konfransında qəbul olunmuş “Dəniz qanununa” görə Yaponiya öz kreysərlərinin tonnajını ABŞ və İngiltərənin kreysərlərinin tonnajının 70 faizinə qədər azaltmalı idi.

Yapon hərbi maşını müharibəyə hazırlaşmaqda davam edirdi və onu Çindən başlamağı qərara aldı. 1931-ci il sentyabrın 18-i gecə yapon qoşunları hərbi əməliyyatlara başladılar və 19-u səhəri artıq Mukdendə idilər. Onlar Çinin şimal-şərq hissəsində şəhərləri bir-birinin ardınca işğal edirdilər. 1931-ci il sentyabrın 19-da Millətlər Cəmiyyəti Şurasının iclasında Uzaq Şərqdəki hadisələr barədə Çin və Yaponiya nümayəndələri məruzə etdilər. İki gün sonra Çin hökuməti Millətlər Cəmiyyətinin baş katibinə yapon qoşunlarının hücumunu dayandırmaq üçün tədbirlər görülməsi xahişi ilə müraciət etdi. 1931-ci ilin sentyabrın 30-da Millətlər Cəmiyyəti yapon təcavüzü məsələsini müzakirə edərək tərəfləri normal münasibətlər qurmağa çağırırdı. Oktyabrın 24-də keçirilən növbəti müzakirələrdə Millətlər Cəmiyyəti Yaponiyanın öz ordularını üç həftə müddətində Mancuriyadan çıxarılmasını nəzərdə tutan qətnamə layihəsini müzakirə etdi. Yaponiya bunun əleyhinə səs verdi.

Millətlər Cəmiyyəti Mancuriyadan yapon ordularının çıxarılmasına nail ola bilmədi. Belə olduqda Mancuriyaya təhqiqat komissiyası göndərmək qərara alındı.

37. Litton komissiyası. Yaponiyanın Millətlər Cəmiyyətindən çıxması.

Yapon hərbi maşını müharibəyə hazırlaşmaqda davam edirdi və onu Çindən başlamağı qərara aldı. 1931-ci il sentyabrın 18-i gecə yapon qoşunları hərbi əməliyyatlara başladılar və 19-u səhəri artıq Mukdendə idilər. Onlar Çinin şimal-şərq hissəsində şəhərləri bir-birinin ardınca işğal edirdilər. 1931-ci il sentyabrın 19-da Millətlər Cəmiyyəti Şurasının iclasında Uzaq Şərqdəki hadisələr barədə Çin və Yaponiya nümayəndələri məruzə etdilər. İki gün sonra Çin hökuməti Millətlər Cəmiyyətinin baş katibinə yapon qoşunlarının hücumunu dayandırmaq üçün tədbirlər görülməsi xahişi ilə müraciət etdi. 1931-ci ilin sentyabrın 30-da Millətlər Cəmiyyəti yapon təcavüzü məsələsini müzakirə edərək tərəfləri normal münasibətlər qurmağa çağırdı. Oktyabrın 24-də keçirilən növbəti müzakirələrdə Millətlər Cəmiyyəti Yaponiyanın öz ordularını üç həftə müddətində Mancuriyadan çıxarılmasını nəzərdə tutan qətnamə layihəsini müzakirə etdi. Yaponiya bunun əleyhinə səs verdi. Millətlər Cəmiyyəti Mancuriyadan yapon ordularının çıxarılmasına nail ola bilmədi. Belə olduqda Mancuriyaya təhqiqat komissiyası göndərmək qərara alındı.

Yalnız 1931-ci ilin dekabrında Millətlər Cəmiyyəti Hindistanın sabiq vitsekralı, ingilis lordu V. Littonun başçılığı ilə komissiya yaratdı. Onun tərkibinə ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya və Almaniyanın nümayəndələri daxil oldular. 1932-ci ilin yazında Litton komissiyası Çinə gəlib, fəaliyyətə başladı. Lakin Çində nüfuz uğrunda Yaponiya ilə rəqabət aparən Amerika kimi İngiltərə, Fransa, İtaliya və Almaniya da təcavüzün qarşısını almaq üçün heç bir ölçü götürmədilər. ABŞ dövlət katibi Stimson hətta Çin və Yaponiya hökumətlərinə nota göndərərək, Vaşinqtonun Çin torpağındakı hər hansı ərazi dəyişikliyini tanımadığını bildirdi. Lakin bütün bunlar formal bəyanatlar idi. İngiltərəyə gəlincə isə onun hökuməti təkcə işdə yox, həm də sözdə “açıq qapılar” prinsipinə dəstək verərək, xarici işlər naziri

Saymoneyin dili ilə bəyan etdi ki, Yaponiyaya münasibətdə İngiltərə yalnız dostluq, barışıq metodlarının tərəfdarıdır.

Tamamilə aydındır ki, Yaponiya qərb dövlətlərinin mövqeyini gözəl başa düşdü və komissiyanın işinə məhəl qoymayaraq, fəal hərbi əməliyyatları davam etdirirdi. Yaponiya qoşunları Çin hərbi dəmir yoluna yaxınlaşaraq, qatarlara hücum etməyə, sovet qulluqçularını həbs eləməyə və yolun əmlakını mənimsəməyə başladılar. Sovet hökuməti hələ 1931-ci ilin dekabrında Yaponiyaya hücum etməmək haqqında saziş imzalamağı təklif etmişdi. SSRİ Uzaq Şərqdə təhlükəni aradan qaldırmağa və özünün müharibəyə cəlb olunmasına yol verməməyə cəhd edərək, o, Yaponiyaya Çin hərbi dəmir yolunu satın almağı da təklif etmişdi.

1932-ci ilin 2 oktyabrında Littonun komissiyası Millətlər Cəmiyyətinə Şimal-Şərqi Çini Çinin suverenliyi altında saxlamağı təklif etdi. Yapon hökuməti komissiyanın məruzəsini rədd etsə də Millətlər Cəmiyyəti onu qəbul etdi. 1933-cü il fevralın 24-də Millətlər Cəmiyyəti Məclisi xüsusi qətnamə qəbul etdi. Burada Şimal-Şərqi Çin haqqında məsələnin beynəlxalq sənədlər-Millətlər Cəmiyyətinin Nizamnaməsi, Brian-Kelloq paktı və doqquz böyük dövlətin Vaşinqton müqaviləsi əsasında tənzimlənməsi nəzərdə tutulurdu. Millətlər Cəmiyyəti yapon qoşunlarının Şimal-Şərqi Çindən çıxarılmasını tələb etməklə yanaşı, “Yaponiyanın xüsusi maraqlarını” da tanıdı. Bu qətnamədə Yaponiyaya qarşı hər hansı sanksiyanın tətbiq olunması, yaxud onun təcavüzkar kimi Çindəki hərəkətlərinin qiymətləndirilməsi barədə heç nə deyilmirdi. Buna cavab olaraq Yaponiya hökuməti 1933-cü il martın 27-də Millətlər Cəmiyyətindən çıxdığını bildirdi. Millətlər Cəmiyyətindən çıxmaqla Yaponiya bütün müqavilə və öhdəliklərdən özünü azad etdi. Millətlər Cəmiyyətinə meydan oxuyaraq, Yaponiya Çinin dərinliklərinə soxulmaqla hərbi əməliyyatlarını açıq-aşkar genişləndirməyə başladı. Beləliklə, Uzaq Şərqdə birinci, lakin sonuncu olmayan müharibə ocağı yarandı. Nizamnaməsində deyildiyi kimi, beynəlxalq münasibətlərin möhkəmləndirilməsi və təcavüzlə mübarizə üçün yaradılmış Millətlər Cəmiyyəti nüfuzunu itirirdi.

Bu beynəlxalq təşkilatın nüfuzunu qaldırmaq məqsədilə Qərb ölkələrinin bir sıra siyasi xadimlərində ora Sovet dövlətini dəvət etmək ideyası baş qaldırdı. Məhz

fransız diplomatiyasının təşəbüsü ilə Millətlər Cəmiyyətinin üzvü olan 30 dövlət Sovet hökumətinə Cəmiyyətə daxil olmağı təklif edən teleqram göndərdi. Cəmiyyətin üzvü olarsa, sülhün möhkəmləndirilməsinə və təcavüzlə mübarizəyə daha çox kömək göstərə biləcəyini düşünən Sovet İttifaqı öz razılığını verdi. Eyni zamanda Sovet hökuməti bildirdi ki, o, Cəmiyyətə yalnız bu təşkilatın Şurasında SSRİ üçün daimi yer verildiyi halda daxil olacaqdır. 1934-cü ilin sentyabrın 18-də SSRİ Millətlər Cəmiyyətinə daxil və Cəmiyyətin Şurasının daimi üzvü oldu. Sovet nümayəndə heyətinin başçısı M. Litvinov dedi ki, Sovet İttifaqı özünün iştirakı və razılığı olmadan qəbul edilmiş əvvəlki qərarlar üçün heç bir məsuliyyət daşımır.

38. 30-cu illərdə beynəlxalq münasibətlərdə boğazlar məsələsi.

XX əsrin 30-cu illərinin birinci yarısında İtaliyanın Aralıq dənizində fəallaşması ilə bağlı beynəlxalq münasibətlərdə Qara dəniz boğazlarının əhəmiyyəti artdı. 1923-cü il 24 iyul tarixli Lozanna konvensiyası Türkiyənin suverenliyinə və müdafiəsinə zidd idi. Demək olar ki, bütün beynəlxalq konfranslarda türk nümayəndə heyəti Lozanna konvensiyasına yenidən baxmaq barədə təkliflər irəli sürmüşdü. 30-cu illərdə Avropada beynəlxalq münasibətlər Türkiyənin xeyrinə cərəyan etməyə başladı. İtaliya Dodekanez adalarında hərbi bazalar yaratmışdı. Türkiyə boğazlar rejiminə yenidən baxılmasını tələb etdi. İtaliya-Həbəşistan müharibəsindən sonra İngiltərə Türkiyə ilə yaxınlaşmaq üçün fürsət qazandı. 1935-ci ilin dekabrında İngiltərə Türkiyə, Yunanıstan və Yuqoslaviya ilə saziş imzaladı. Sazişə görə Aralıq dənizində İtaliya təcavüzü olacağı təqdirdə İngiltərə onları müdafiə edəcəkdir. SSRİ Türkiyənin mövqeyini müdafiə edirdi. 1936-cı il aprelin 10-da türk hökuməti Lozanna konvensiyasını imzalayan dövlətlərə məsələni yenidən müzakirə etmək üçün müraciət etdi. Türk hökuməti İngiltərə, SSRİ, Fransa, İtaliya, Rumıniya, Yunanıstan, Yuqoslaviya, Bolqarıstan və Yaponiyadan müsbət cavab aldı. 1936-cı il iyunun 22-dən iyulun 20-dək İsveçrənin Montre şəhərində 9 dövlətin nümayəndələrinin iştirakı ilə konfrans keçirildi. Konfransda yalnız İtaliya nümayəndə heyəti iştirak etmədi. Boğazların hərbsizləşdirilməsi məsələsi konfransda etiraz doğurmadı. Dövlətlər türk təklifinə prinsipcə razı oldular. Lakin iki məsələ mübahisələr doğurdu:

1. Qara dəniz dövlətlərinin hərbi gəmilərinin boğazlardan keçməsi haqqında;
2. Başqa dövlətlərin hərbi gəmilərinin Qara dənizə buraxılması haqqında;

İngiltərə Qara dənizin bütün ölkələrin hərbi gəmiləri üçün açıq olmasını təklif etdi. Yaponiya İngiltərənin təklifini müdafiə etdi. SSRİ İngiltərənin təklifinin əleyhinə çıxdı. Türkiyə əvvəlcə boğazlardan hərbi gəmilərin keçməsinin əleyhinə idi, amma, sonra İngiltərənin təklifini bəyəndiyini bildirdi. Lakin konfrans SSRİ-nin təklif etdiyi saziş layihəsini bəyəndi. Layihəyə görə dinc dövrdə boğazlardan Qara dəniz dövlətlərinin hərbi gəmiləri keçə bilərdi.

1936-cı ilin iyulun 20-də Qara dəniz boğazlarının rejiminə dair Montre konvensiyası imzalandı. Konvensiyaya görə boğazlar zonasında Türkiyənin hüquqları tamamilə bərpa edildi. Boğazlardan keçməyə nəzarət və müşahidə hüququ Türkiyəyə verildi. Türkiyə boğazlar zonasında silahlı qüvvələr saxlaya və onları möhkəmləndirə bilərdi. Bütün ölkələrin ticarət gəmiləri boğazlardan sərbəst keçmək hüququ aldılar. Qara dəniz və qeyri-Qara dəniz dövlətlərinin hərbi gəmilərinin boğazlardan keçməsində fərqlər var idi. Dinc dövrdə boğazlardan Qara dəniz dövlətlərinin bütün hərbi gəmiləri keçə bilərdi. Sualtı qayıqlar suyun üstü ilə keçməli idi. Boğazlardan qeyri-Qara dəniz dövlətlərinin yalnız yüngül hərbi gəmilərinin keçməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu gəmilər Qara dənizdə 3 həftədən çox qalmamalı idi. Türkiyənin iştirak etmədiyi müharibələr zamanı müharibə edən ölkələrin hərbi gəmiləri boğazlardan keçə bilməzdi. Türkiyənin iştirak etdiyi müharibələr zamanı boğazlar bütün ölkələrin hərbi gəmiləri üçün bağlanır. Montre konvensiyası 1936-cı ilin noyabrın 9-dan qüvvədədir. İtaliya və Almaniya bu konvensiyaya mənfi münasibət bildirdilər. İtaliya yalnız 1938-ci ildə bu konvensiyanı imzalamağa məcbur oldu.

39. 30-cu illərdə Latın Amerikasında beynəlxalq münasibətlər.

Birinci dünya müharibəsindən sonra Latın Amerikasında nüfuz dairələri yenidən bölündü. Burada Almaniyanın mövqeləri tamamilə, İngiltərə və Fransanın mövqeləri qismən zəiflədi. ABŞ isə yaranmış şəraitdən istifadə edib regiona müdaxiləsini genişləndirdi. O, Monro doktrinasına və Panamerika ittifaqına (1889-cu ildə 18 ölkənin iştirakı ilə yaradılmışdı.) arxalanıb Latın Amerikasında şəriksiz ağalığ etmək

istəyirdi. 1920-1929-cu illərdə ABŞ bankirləri Latın Amerikasını ölkələrinə 2175 milyon dollar kredit vermişdi. 1929-cu ildə Latın Amerikasından ixrac edilən məhsulun 34%-i, idxal olunan məhsulun 39%-i ABŞ-ın payına düşürdü.

Xarici inhisarların fəaliyyəti və regionda sosial-ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində birinci dünya müharibəsindən sonra Latın Amerikasında iqtisadi müstəqillik və suverenliyin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə gücləndi. Latın Amerikasında sosial etiraz hərəkatının genişlənməsinə həm də Rusiyada baş verən hadisələr böyük təsir göstərmişdi. Latın Amerikasının bir sıra ölkələri Sovet dövləti ilə iqtisadi və siyasi əlaqələr yaratmağa çalışırdılar. Qərb dövlətləri isə onların SSRİ ilə əlaqələr yaratmasına mane olurdular. SSRİ-nin xarici siyasəti, onun prinsipləri Latın Amerikasını ölkələrinə sərf edirdi. Latın Amerikasında beynəlxalq münasibətlərin səciyyəvi cəhətlərindən biri ABŞ-ın öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün Panamerika sistemindən geniş istifadə etməsi idi. Lakin V Panamerika (1923) konfransı göstərdi ki, Latın Amerikasını ölkələrinin ABŞ-ın siyasətindən narazılığı artmışdır. Panamerika ittifaqının VI konfransı 1928-ci ilin yanvarında Havanada keçirildi. Konfransda ABŞ-ın Karib hövzəsindəki ölkələrə qarşı hərbi müdaxiləsi tənqid olundu. ABŞ-ın dövlət katibi bildirdi ki, hərbi müdaxilə yolu ilə ABŞ Latın Amerikasını ölkələrində qayda-qanunun və sabitliyin təmin olunmasına kömək edir, ona görə region ölkələri ABŞ-ın siyasətinə qarşı narazılıq etməməlidir. Dünya iqtisadi böhranı dövründə Latın Amerikasını ölkələrində istehsalın və ticarətin həcmi azalmış, işsizlərin sayı artmışdı. Region dövlətlərinin əksəriyyəti xarici borcların ödənilməsini dayandırmışdı. Sosial və siyasi narazılığın artmasının nəticəsi idi ki, 1930-1934-cü illərdə 12 Latın Amerikasını ölkəsində dövlət çevrilişi həyata keçirilmişdi. Xarici inhisarlara qarşı milli hərəkat qüvvətləndi. 1930-cu ildə Meksika, 1935-ci ildə Uruqvay SSRİ ilə diplomatik münasibətləri kəsmişdi. ABŞ Latın Amerikasını ölkələrini beynəlxalq kommunizmə qarşı mübarizəyə cəlb etməklə onların həm SSRİ ilə əlaqəsinə mane olur, həm də Latın Amerikasını ölkələrinin diqqətini ABŞ inhisarlarına qarşı mübarizədən yayındırmağa çalışırdı.

30-cu illərdə Latın Amerikasında ABŞ, İngiltərə, Almaniya və Yaponiya inhisarları arasında rəqabət gücləndi. Latın Amerikasını ölkələri də “trestlərarası müha-

ribəyə” cəlb olunmuşdu. Latin Amerikasında beynəlxalq vəziyyətə region ölkələri arasındakı münaqişələr böyük təsir göstərirdi. Məhəlli münaqişələr üçün əsas səbəb ərazi mübahisələri idi. 1932-ci ilin yayında Boliviya ilə Paraqvay arasında müharibə başlamışdı. Hər iki dövlət hesab edirdi ki, neftlə zəngin olan Çako əyaləti onun olmalıdır. 1934-cü ilin noyabrında Millətlər Cəmiyyəti həmin ölkələrə silah satışını qadağan etmişdi. 1935-ci ilin iyununda Boliviya ilə Paraqvay arasında danışıqlar başladı, onların arasında 1938-ci ilin iyulunda Buenos-Ayresdə bağlanmış müqaviləyə əsasən Çako əyalətinin 4/3 hissəsi Paraqvağa verildi. 1932-ci ilin payızında Peru ilə Kolumbiya arasında müharibə başlandı. Peru hökuməti Kolumbiyaya qarşı ərazi iddiaları irəli sürmüşdü. Perudan göndərilən silahlı dəstə Kolumbiyanın Amazonka çayı sahilindəki Letisiya limanını ələ keçirmişdi. Müharibə 9 ay davam etdi və 1933-cü ildə imzalanmış sazişə əsasən Peru işğal etdiyi əraziləri qaytardı.

1933-cü ildən ABŞ-ın Latin Amerikasında həyata keçirməyə başladığı “mehriban qonşuluq” siyasəti hərbi-siyasi müdaxilədən imtina edilməsini və regionda ABŞ-ın mənafeələrinin daha çevik metodlarla təmin olunmasını nəzərdə tuturdu. ABŞ “mehriban qonşuluq” siyasətinin tərkib hissəsi kimi bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. 1936-cı ilin martın 2-də ABŞ Panama ilə müqavilə imzaladı və onun daxili işlərinə qarışmayacağını bildirdi. ABŞ Panama kanalına nəzarəti özündə saxlasa da kanal zonasında gömrük toplamaq hüququ Panama dövlətinə verildi və Panama kanalından istifadəyə görə ABŞ-ın ona verdiyi pulun məbləği 250 mindən 430 min dollara qədər artırıldı. 1934-cü ilin fevralında F. Ruzveltin təşəbbüsü ilə yaradılmış ixrac-idxal bankı 1941-ci ilə qədər Latin Amerikasını ölkələrinə 366 milyon dollar məbləğində kredit vermişdi.

40. Qərbi dövlətlərinin Münhen razılaşması.

1936-cı ilin yazında Hitler Almaniya fəal təcavüzkar hərəkətlərə başladı. İlk olaraq Reyn zonasının hərbişdirilməsinə başlandı. Martın 7-də alman hökuməti özünün Lokarno sazişlərindən imtina etməsi haqqında bəyanat verdi və elə həmin gün alman qoşunları Reyn vilayətinə daxil oldu. Cəzasız qalan təcavüz hitlerçiləri daha da həvəsləndirdi. Millətlər Cəmiyyəti Şurasının martda açılan iclasında sovet

nümayəndəsi Litvinov Reyn zonasının tutulmasının faşist Almaniyasının işğalçılıq planlarının həyata keçirilməsi yolunda ilk addım olduğunu bəyan etdi və təcavüzün qarşısının alınması üçün birgə səylər göstərməyi təklif etdi. Lakin Şuranın digər üzvləri Almaniyanın hərəkətlərini bu və ya digər dərəcədə pisləsələr də, konkret tədbirlər görmədilər. Tədricən dövlətlər bir-birinin ardınca Millətlər Cəmiyyətinin tövsiyə etdiyi kiçik sanksiyalardan da imtina etməyə başladılar. Qərbdə ingilis diplomatiyasının irəli sürdüyü belə bir tezis dolaşırdı ki, sanksiyaların tətbiqi son nəticədə Avropada müharibəyə gətirib çıxara bilər. İngiltərənin təşəbbüsü ilə 1936-cı il iyulun 4-də Millətlər Cəmiyyəti Həbəşistanda müharibə aparan İtaliyaya tətbiq olunan sanksiyaların ləğvi haqqında qətnamə qəbul etdi.

1938-ci ilin yazında Avropada vəziyyət mürəkkəbləşməkdə davam edirdi. Hitlerin 1938-ci il fevralın 20-də Reyxstaqdakı çıxışı göstərdi ki, Almaniya yaxın vaxtlarda Avstriya və Çexoslovakiyada yaşayan almanları “öz müdafiəsi altına” alacaqdır. İngiltərə və Fransa hökumətləri Almaniyayı dayandırmaq və Avstriya dövlətinin ləğvinə yol verməmək üçün heç nə etmədilər. İngiltərə xarici siyasət idarəsinin başçısı Halifaks alman xarici işlər naziri Ribbentroppla 1938-ci il martın 11-dəki söhbətində bildirdi ki, onun ölkəsi Almaniya və Avstriyanın hərəkətlərinə qarışmayacaqlar. Səhəri gün alman qoşunları artıq Avstriya torpağına daxil oldular. Martın 13-də Avstriya Almaniyaya birləşdirildi. İngiltərə və Fransa isə Berlinə etiraz notası göndərməklə kifayətləndilər ki, o nota da qəbul olunmadı. Təcavüzkarın həvəsləndirilməsi siyasəti öz işini görürdü. Millətlər Cəmiyyəti bir üzvünü də itirdi. İngilis və fransız nümayəndələrinin mövqeyi ucbatından onun fəaliyyəti əslində iflic oldu. Almaniyanın təcavüzkar hərəkətlərini Sovet İttifaqı qətiyyətlə pislədi. Avstriyanı işğal edən Hitler Çexoslovakiyanı tutmağa hazırlaşmağa başladı. 3 mln. almanın yaşadığı Sudet vilayətinin birləşdirilməsindən başlamaq qərara alındı. Çexoslovakiya üçün bu çətin vaxtda Sovet hökuməti bildirdi ki, əgər Fransa öz öhdəliklərini yerinə yetirərsə, o da Çexoslovakiya ilə müqavilə öhdəliklərinə əməl edərək, ona köməyə gələcəkdir. Ancaq İngiltərə və Fransa Çexoslovakiyanı müdafiə etmək, təcavüzü dayandırmaq barədə yox, yalnız Hitlerlə razılığa gəlmək haqqında düşünürdülər.

Almaniya Çexoslovakiyaya qarşı təcavüz hazırladığı zaman, Almaniya, İngiltərə, Fransa və İtaliyanın dövlət başçıları Hitler, Çemberlen, Daladye, Mussolini 1938-ci ilin sentyabrın 29-da Münhendə toplandılar və Çexoslovakiyanı parçalamaq, onun bir sıra sərhəd rayonlarını Almaniya vermək haqqında qərar qəbul etdilər. İngiltərə və Fransanın hakim dairələri Çexoslovakiyaya xəyanət etdilər. Qərb dövlətlərinin təsiri altında Çexoslovakiya hökuməti təslim oldu və faşistlərə müqavimət göstərməkdən imtina etdi. Halbuki onun ölkəni müdafiə etməyə imkanı var idi və bu işdə Sovet dövləti ona yardım göstərirdi. ABŞ hökuməti Münhen sövdələşməsində rəsmən iştirak etmirdi, lakin Münhen konfransının çağırılmasına kömək edirdi və onun qərarlarını tamamilə bəyəndi. Yalnız Sovet dövləti diplomatiyası Münhen siyasətini pislədi. Sentyabrın 30-da Almaniya və İngiltərə Münhendə qarşılıqlı hücum etməmək və bütün mübahisəli məsələlərin nizamlanması haqqında bəyannamə imzaladılar. Sonralar belə bir bəyannamə Almaniya ilə Fransa arasında da bağlanmışdı. Münhen sazişini imzalamaqla dünyanı xilas etdiklərini düşüncələr yamanca yanıldılar. Münhen öz xalqına və başqa xalqlara xəyanəti ifadə edən ümumi isimə çevrildi.

Sudeti özünə birləşdirdikdən sonra Almaniya Mərkəzi Avropada ən güclü dövlətə çevrildi. Bu regionun bütün kiçik dövlətləri anladılar ki, nə Millətlər Cəmiyyəti, nə İngiltərə, nə Fransa onların suverenliyini təmin edə bilməz. Buna görə onlar Almaniya təzim etməyə məcbur oldular. Bu mənada, Münhen İngiltərə və Fransanın məğlubiyyəti olub, müharibənin başlanmasını yaxınlaşdırdı. 1939-cu ilin martında Almaniya Çexoslovakiyanın müstəqilliyinə son verdi. Bununla Hitler özünün imza atdığı Münhen sazişini pozdu. Martın 21-də Almaniya Polşadan Danşiqi (Qdanskı) tələb etdi, lakin Polşa bu tələbi yerinə yetirmədi. Martın 22-də alman qoşunları Litvaya məxsus olan Memeli (Klaypedanı) tutdular. Aprel ayında İtaliya Albaniyanı işğal etdi.

Təcavüzkarların sakitləşmədiyini görən İngiltərənin və Fransanın hakim dairələri Münhen siyasəti taktikasını dəyişdilər. Onlar öz hərbi-siyasi vəziyyətlərini möhkəmləndirmək tədbirləri görməyə başladılar. İngiltərə və Fransa əgər onların birinə üçüncü dövlət hücum edərsə qarşılıqlı yardım razılığına gəldilər. 1939-cu

ilin mayında Fransa ilə Polşa, avqustunda isə İngiltərə ilə Polşa arasında hərbi ittifaq haqqında müqavilə imzalandı.

41. 1939-cu il sovet-ingilis-fransız və sovet-alman danışıqları və nəticələri.

Müharibə ərəfəsində kapitalist dünyasına qarşı duran SSRİ faktorı da dünyanın siyasi inkişafına əsaslı təsir göstərirdi. Bolşevizm, kommunizm təhlükəsindən qorxan və ona nifrət bəsləyən hər iki kapitalist qrupu SSRİ-nin hansı tərəfdən çıxış edəcəyinə böyük maraq göstərir, ona güclü təsir etməyə çalışırdılar. İngiltərə və Fransa təcavüzü özlərindən uzaqlaşdırmaq üçün hər vasitə ilə Hitlerlə dil tapmağa səy göstərməklə yanaşı, SSRİ ilə də diplomatik əlaqəni kəsməmək, təcavüzkarın qurbanı olanlara yardım üçün onun da qüvvələrindən istifadə etmək kimi diplomatik gedişlər edirdilər. 1939-cu ilin martında İngiltərə SSRİ-yə Fransa və Polşa ilə birlikdə birgə hərəkət haqqında ümumi bəyannaməni imzalamağı təklif etdi. Apreldə İngiltərə və Fransa Almaniya ilə müharibəyə cəlb olunmuş ölkəyə yardım təminatına dair yeni ideya irəli sürdülər. SSRİ cavabında daha konkret qarşılıqlı öhdəlikləri olan üçtərəfli müqavilənin bağlanmasını təklif etdi. SSRİ ona Almaniyanın təcavüzünü dəf etmək üçün Polşa və Rumıniya ərazisinə qoşunlarını yeritmək hüququnun verilməsində israr edirdi. Faktiki olaraq bu, SSRİ-nin Şərqi Avropa üzərində öz nəzarətini yaratması, Almaniya qarşı müharibədə iştirakının şərti kimi irəli sürməsi demək idi. Bu səbəbdən ingilis-fransız-sovet hərbi danışıqları irəli gedə bilmədi. Hitler və Mussolininin 1939-cu ilin mayında hərbi-siyasi ittifaq barədə “Polad pakt”ını imzalamaları İngiltərə və Fransanı ciddi təşvişə saldı. Onlar alman təcavüzünə müqavimət göstərmək üsulları barədə SSRİ ilə danışıqlara başladılar. Əslində bu danışıqlar Hitlerə təzyiq göstərmək, SSRİ-nin iştirakı ilə koalisiya yaradıla biləcəyi imkanı ilə onu qorxutmaq, beləliklə, Almaniyanı Qərb dövlətləri ilə sazişə gəlməyə vadar etmək və Sovet Rusiyası üzərinə yönəltmək məqsədini güdürdü. ABŞ 1939-cu ilin yazında və yayında SSRİ, İngiltərə və Fransa arasında aparılan Moskva danışıqlarını diqqətlə izləyirdi. İngiltərənin Vaşinqtondakı səfiri ABŞ hökumətinə bildirdi ki, Moskva danışıqlarına baxmayaraq İngiltərə SSRİ ilə əməkdaşlıq etmək niyyətində deyil. ABŞ Moskva danışıqları zamanı kollektiv təhlükəsizlik haqqında müqavilə imzalanmasının əleyhinə idi. Elə bu zaman

İngiltərə hökumətinin Londonda Almaniya ilə gizli danışıqlar aparması da buna sübut idi. Bu danışıqlar zamanı onlar Berlinlə münasibətləri yaxşılaşdırmaq naminə böyük güzəştlərə getməyə də hazır olduqlarını bildirirdilər. Hitlerçilər isə İngiltərə başçılarını tezliklə razılıq əldə ediləcəyi xülyasına inandırmaqla ingilislərin və müttəfiqi fransızların SSRİ ilə apardıqları danışıqları pozmağa sövq edirdilər. Hitlerçilərin bu çevik diplomatik gedişləri tezliklə öz bəhrəsini verdi. Dünya müharibəsi ərəfəsində ingilis-fransız və SSRİ danışıqları uğursuzluqla nəticələndi. Danışıqların həvəssiz və uğursuz getdiyini görən Almaniya, Şərqdə əsas güclü siyasi-ideoloji düşmən hesab etdiyi SSRİ tərəfdən təhlükəsizliyini təmin etmək naminə manevr etməyi və onunla müvəqqəti razılığa gəlməyi qəət etdi. O, SSRİ-yə hücum etməmək barədə müqavilə bağlamağı təklif etdi. Stalin anladı ki, bu müqavilə ilə Şərqi Avropa üzərində arzu olunan nəzarəti əldə edə bilər. Qısa danışıqlardan sonra Ribbentrop və Molotov 1939-cu il avqustun 23-də hücum etməmək haqqında müqavilə və müqaviləyə əlavə gizli protokol imzaladılar. Müqaviləyə görə tərəflər fərdi qaydada və ya başqa dövlətlərlə birlikdə bir-birinə qarşı təcavüz hərəkətlərindən imtina etməli, onlardan birinə hücum edən üçüncü dövlətə yardım etməməli, bir-birinə düşmən koalisiyalarda iştirak etməməli, mübahisəli məsələlərin dinc yolla həllinə çalışmalı idi. Bu müqavilə Qərbi dövlətlərinin SSRİ-yə qarşı birləşməsinə mane oldu, SSRİ hərbi-iqtisadi potensialını artırmaq imkanı qazandı. Bu müqavilə həm də İngiltərə və Fransa diplomatiyasının məğlubiyyəti idi. Gizli protokolda Şərqi Avropada “maraq dairələrinin” müəyyənləşdirilməsi barədə razılığa gəldilər. Almaniya Finlandiya, Latviya, Estoniya və Bessarabiyanı SSRİ-nin maraq dairəsi kimi qəbul etdi. SSRİ isə Litvanı Almaniyanın maraq dairəsi kimi qəbul etdi. Gizli protokol Polşanın bölüşdürülməsi imkanını nəzərdə tuturdu. Bu protokol SSRİ-nin Şərqi Avropanın xəritəsinin növbəti biçilməsinin iştirakçısı olduğunu göstərirdi. Məhz buna görə də Qərbin tarix ədəbiyyatında faşist Almaniya ilə yanaşı SSRİ-də müharibənin başlanmasının səbəbkarlarından biri kimi qələmə verilir və göstərilir ki, sovet-alman müqaviləsi müharibəyə gedən yolu genişləndirmişdi. 1939-cu il sentyabrın 27-də Ribbentrop yenidən Moskvaya gəldi və sentyabrın 28-də onunla Molotov arasında SSRİ-Alman sərhədinə dair yeni müqavilə

vilə imzalandı. Tərəflər Polşanı öz aralarında bölüşdürüdürlər və Litva Sovet marağ dairəsi kimi qəbul edilirdi.

42. II dünya müharibəsinin başlanması və beynəlxalq münasibətlər.

İkinci dünya müharibəsi 1939-cu il sentyabrın 1-də Almanıyanın Polşaya hücumu ilə başladı. Buna cavab olaraq sentyabrın 3-də İngiltərə və Fransa Almaniyaya müharibə elan etdilər. Həmin gün İngiltərənin bir sıra dominionları da müharibəyə qoşuldular. İkinci dünya müharibəsinin başlanmasının başlıca səbəbləri : birincisi, birinci dünya müharibəsindən sonra qalib dövlətlərin yaratdıqları Versal-Vaşinqton sisteminin çox sərt və alçaldıcı olması; ikincisi, Avropanın mərkəzində, Almaniyada qisasçılıq və millitarizm ideyasının yayılması; üçüncüsü, Almanıyanın irqçilik, “dəyərsiz xalqları” əsarət altına almaq siyasəti, ümumən dünya ağalığına nail olmaq iddiaları; dördüncüsü, Qərb dövlətlərinin, xüsusən İngiltərə və Fransa-nın nasizmin bəşəriyyət üçün təhlükə olmaq mahiyyətini dərk etməmələri, hətta şirnikləndirmək və sakitləşdirmək siyasətləri; beşincisi, iri dövlətlərin, o cümlədən ABŞ-ın “qarıxmamaq” mövqeyi tutmaları; altıncısı, ABŞ başda olmaqla iri dövlətlərin Almanıyanın iqtisadi-hərbi cəhətdən inkişafına yardım etmələri; yeddincisi, sosializmə nifrət edən burjua-demokratik ölkələrin SSRİ ilə birlikdə faşizmə alternativ ittifaq yaratmağı vaxtında dərk etməmələri; səkkizincisi, SSRİ-nin müharibəni özündən uzaqlaşdırmaq üçün Almaniyaya güzəştlər etməsi, hətta onunla iqtisadi əlaqələr yaratması;

Müharibə elan etmələrinə baxmayaraq İngiltərə və Fransa Almaniyaya qarşı hərbi əməliyyatlara başlamağa can atmırdılar. Onlar Polşa qarşısındakı öhdəliklərini yerinə yetirmədilər. Alman ordusunun hərbi planları İngiltərə və Fransanın müharibəyə daxil olmaları imkanını nəzərə alırdı. Nəticədə ingilis-fransız qoşunları heç bir fəal hərəkət etməyərək Hitlerə Polşaya divan tutmağa imkan verdilər. Belə ki, Almaniya sentyabrın 17-də Molotov-Ribbentrop paktına gizli protokolda müəyyən edilmiş sərhədə çatmaqla Polşanın qərb hissəsini işğal etdi. 1939-cu il sentyabrın 17-də sovet qoşunları da Polşa sərhədlərini keçərək qərbi Ukraynanı və qərbi Belarusı SSRİ-nin tərkibinə qatdılar. SSRİ və Almaniya arasında sentyabrın 28-də bağlanmış “Sərhədlər və dostluq barədə” müqaviləyə əsasən sərhəd Visla

çayı deyil, Narev, Buq və San çayları müəyyən edildi. 1939-cu il sentyabrın 27-də Ribbentrop yenidən Moskvaya gəldi və sentyabrın 28-də onunla Molotov arasında SSRİ-Alman sərhədinə dair yeni müqavilə imzalandı. Tərəflər Polşanı öz aralarında bölüşdürüldülər və Litva Sovet marağ dairəsi kimi qəbul edilirdi. Hələ 1939-cu ilin sentyabrın 3-də Almaniyaya müharibə elan etmiş İngiltərə və Fransa 1940-cı ilin mayın 10-na kimi düşməyə qarşı heç bir hərbi əməliyyat aparmamışdılar. Halbuki, qərb cəbhəsində 23 alman diviziyasına qarşı onların 115 diviziyası durmuşdu. Buna görə də bu dövr “Qərribə müharibə” adını almışdı. Almanlar ona “oturaq müharibə” adı vermişdilər.

Polşanı məğlub etdikdən sonra Almaniya müharibənin aparılması üçün əlverişli şərait qazanmaqdan ötrü hərbi əməliyyatları dayandıрмаğa tərəfdar olduğunu, İngiltərə və Fransaya qarşı heç bir düşmənçilik münasibətləri olmadığını bəyan etdi. Almaniyanın bu təkliflərinin dərin siyasi məqsədləri var idi. O, bütün işğallarını və müstəmləkələrə olan iddialarını qəbul etdirməyə çalışırdı. Lakin İngiltərə və Fransa hakim dairələri Almaniyanın bu təkliflərinin onların əleyhinə olduğunu başa düşərək imtina etdilər.

1940-cı ilin ortalarına qədər Almaniyanın Avstrya, Çexoslovakiya, Polşa, Danimarka, Norveç, Hollandiya, Belçika, Lüksenburg və Fransanı işğal etməsi ilə böyük silah cəbbəxanası, hərbi sənaye, metallurgiya və sənəyin digər mühüm sahələri onun əlinə keçdi. Almaniyanın Qərbi Avropada asan hərbi qələbələr qazanması bütün Avropa üzərində onun şəriksiz hegemonluq iddialarını gücləndirdi. Lakin Avropada tam hegemon olmaq yolunda Sovet İttifaqı və İngiltərə başlıca əngəl olaraq qalırdılar. Sovet İttifaqına qarşı müharibəyə hazırlıq tam məxfi şəkildə aparılırdı. Almaniya əvvəlcə Sovet İttifaqını məğlub etmək, sonra isə İngiltərə ilə problemlərini həll etmək fikrində idi. Ona görə də Almaniya diplomatiyası İngiltərəyə 1940-cı il iyulun 19-da müharibəni davam etdirməmək və sülh bağlamaq barədə təklif etdi. İngiltərə bu təkliflərdən imtina edərdisə, Almaniya onu tamamilə darmadağın və məhv etməklə hədələdi. Lakin İngiltərə diplomatiyası Almaniyanın bu hədələrini rədd etdi. Belə olduqda Almaniya Yaponiya və İtaliya ilə əlaqələrini daha da gücləndirdi. Almaniya 1939-cu ilin mayında İtaliya ilə bağladığı “Polad

paktına” uyğun olaraq Misirdə ingilis ordularına qarşı əməliyyatlar aparmağı İtaliyadan tələb etdi. Eyni zamanda Almaniya Yaponiya ilə də əlaqələrini sıxlaşdırmaq niyyətində idi. 1940-cı ilin sentyabrın 27-də Tokioda Almaniya-Yaponiya-İtaliya hərbi paktının (Üçlər paktının) imzalanması mərasimi oldu. Üç dövlət paktında Yaponiya Almaniya və İtaliyanın Avropada, İtaliya və Almaniya isə Şərqi Asiyada Yaponiyanın yeni qayda yaratmaq istəklərinə hörmət etməli idilər. Tərəflər bir sıra məxfi sazişlər imzaladılar və ümumi, hərbi və iqtisadi komissiyalar yaratdılar. Ümumi komissiya Tokio, Berlin və Romada çalışmalı idi. Ümumi komissiyanın məqsədi üç ölkənin siyasətini əlaqələndirmək, hərbi və iqtisadi komissiyaların məqsədi isə müharibənin birgə aparılması və qarşılıqlı iqtisadi yardım problemlərini həll etmək idi. Üçlər paktının imzalanması təcavüzkar dövlətlərin hərbi blokunun formalaşmasını başa çatdırdı. Blokun əsas məqsədi dünya ağalığına sahib olmaq idi. Bolqarıstan 1940-cı il noyabrın 17-də, Macarıstan noyabrın 20-də, Rumıniya noyabrın 23-də, Slovakiya isə noyabrın 24-də Üçlər paktına qoşuldular. 1941-ci ilin sonunda Finlandiyada müharibədə Almaniya tərəfdən iştirak edəcəyini bəyan etdi.

43. Almaniyanın Fransaya hücumu və beynəlxalq münasibətlər.

Hərbi tədbirlərin görülmədiyini başa düşən Almaniya qərbi ölkələrinə zərbə endirmək qərarına gəldi. Fransız qoşunları və kontinentə çıxarılmış ingilis qoşunları da Almaniya sərhədinə toplaşmağa başladılar. Həm fransız, həm də ingilis tərəfi mövqe müharibəsinin təkrarlanacağına ümid edərək sırf müdafiə strategiyası seçmişdilər. 30-cu illərdə Fransa Almaniya ilə bütün sərhəd boyunca tamamilə alınmaz sayılan güclü müdafiə istehkamları silsiləsi-“Majino xətti”ni yaratmışdı. İkinci dünya müharibəsində həlledici rol oyanayan hərbi texnikanın-tanklar və aviasiyanın təkmilləşdirilməsinə isə az fikir verilirdi. “Majino xətti” olduğu bir halda ingilis və fransız qoşunlarının başlıca vəzifəsi Fransanın Belçika və Lüksemburqla olan sərhədlərini qorumaqdan ibarət idi. Bu iki dövlət öz bitərəfliyini elan etmişdi. Almaniyanın bu dövlətlərin bitərəfliyini pozacağı aydın olduğu halda da İngiltərə və Fransa heç bir tədbir görmədi. Fransa sərhədinin bu sahəsində müttəfiqlərin alman ordusu ilə kontaktı ümumiyyətlə yox idi. Rəqibin fəaliyyətsizliyindən istifadə

edən alman komandanlığı Şimali Atlantikada dəniz əməliyyatları aparmaq üçün etibarlı bazalara malik olmaqdan ötrü Danimarka və Norveçi tutmğı qərara aldı. Bu ölkələrin bitərəfliyi Hitleri heç maraqlandırmırdı da. 1940-cı ilin apreliyində alman qoşunları Kopenhagenə daxil oldu və həmçinin Norveçin bir neçə limanına çıxdı. Danimarka hökuməti həmin gün təslim oldu. Norveç hökuməti isə ordunu və xalqı müqavimətə çağırdı, yardım üçün İngiltərəyə müraciət etdi. Lakin təşəbbüs və üstünlük Almaniyanın tərəfində idi. Ölkənin böyük hissəsi işğal olundu. Kral və hökumət ordunun qalıqları ilə bir yerdə İngiltərəyə köçürüldü.

Bu zaman artıq ingilis-fransız qoşunlarına qarşı hücum tam qaydası ilə gedirdi. Başlıca zərbə Belçika və Lüksemburq sərhədinin qovuşduğu yerdə Ardenna dağları vasitəsilə və sonra ingilis-fransız qoşunlarından yan ötərək Kaleyə endirilmişdi. Düşmənin əsas qoşun qruplaşmasını sahilə sıxışdırmaq və məhv etmək nəzərdə tutulurdu. Hücum 1940-cı il mayın 10-da başladı. Mayın 20-nə kimi almanlar müttəfiqlərin 340 min nəfərlik qruplaşmasını mühasirəyə alıb, La Manş sahilində yerləşən Dünkerk rayonunda mühasirəyə aldılar. Hitlerin əmri ilə hücum dayandırıldı. Almaniya hələ İngiltərə ilə SSRİ-yə qarşı ittifaq yaratmağa ümid edirdi. Bu hadisə tarixə “Dünkerk möcüzəsi”adı ilə daxil olmuşdur. İngilislər bütün texnikanı düşməne qoyaraq ordunun bir hissəsini mühasirədən çıxara bildilər.

Almaniyanın Norveçə və Danimarkaya hücumu, ingilis-fransız ordularının Qərbi Avropada məğlubiyyətə uğradılması Avropada kəskin diplomatik müzakirələrə gətirib çıxardı. Vəziyyəti belə görən İngiltərə və Fransa diplomatiyası İtaliyanın rəhbəri Mussolininin vasitəçiliyi ilə kompromis axtarmağa başladı. Lakin belə cəhdlərin nəticəsi olmadı. Bunun əvəzində İtaliya hökuməti 1940-cı il iyunun 10-da Fransaya müharibə elan etdi. İngilis diplomatiyası Fransanın məğlub edilməsindən öz xeyrinə istifadə etmək istədi. İngiltərə hökuməti vahid hərbi komandanlıq yaratmaq barədə təklif etdi. Lakin fransız hakim dairələri bu təklifləri rədd etdilər.

Son müdafiə döyüşü Ema çayı yaxınlığında baş verdi. “Majino müdafiə xətti” yarıldı. Alman qoşunları Fransanın paytaxtına doğru hərəkət edərək iyunun 14-də Parisə daxil oldular. İki gün sonra Fransa hökumətinin başçısı marşal Peten Almaniya barışıq barədə müraciət edərək mübarizənin dayandırılmasının vacibliyini

bildirdi. Lakin fransızların heç də hamısı məğlubiyyətlə barışmadı. General Şarl de Qoll Londonda çıxış edərək Almaniya qarşı mübarizə aparmağın zəruriliyini bildirdi. İngiltərəyə getməyə məcbur olan Şarl de Qoll orada “Azad Fransa” komitəsini yaratdı. Bu antifaşist mərkəzlərindən biri oldu.

Fransanın düşmüş olduğu vəziyyətdən İngiltərə və ABŞ istifadə etməyə, onun müstəmləkələrinə və donanmasına nəzarəti ələ keçirməyə çalışırdılar. Lakin bu da heç bir nəticə vermədi. Hitler Mussolini ilə görüşərək yaranmış yeni vəziyyəti müzakirə etdi. Hitlerin əsas məqsədi:

- 1) Fransada faşistpərəst rejimi hakimiyyətə gətirmək;
- 2) Avropada Almaniya başda olmaqla yeni qayda yaratmaq;
- 3) Fransanı bir sıra müklərindən məhrum etmək ;
- 4) İngiltərə ilə əlverişli sülh bağlamaq yolu ilə üstünlük əldə etmək idi. Lakin İngiltərə Almaniya qarşısında güzəştə getmək istəmirdi. Bundan fərqli olaraq Fransız diplomatiyası Almaniya qarşısında saziş bağlamağa razı idi. Barışıq sazişi iyunun 22-i Kompyen meşəsində, muzeydən gətirilmiş, 1918-ci ildə Almaniyanın məğlubiyyətini bildirən barışıqın imzalandığı marşal Foşun ştab vaqonunda imzalandı. Barışıq şərtinə görə Fransa ərazisinin 60%-i alman ordusu tərəfindən işğal edildi, qalan hissəsi ölkənin cənubundakı Vişi şəhərində yerləşən Peten hökuməti tərəfindən idarə edilməli idi. Peten hökumətinin nəzarətində olan ərazidə istehsal edilən məhsulun 40%-i Almaniya göndərməli idi.

44. Almaniyanın SSRİ-yə hücumu. Antifaşist koalisiyasının yaranması.

İngiltərənin müqaviməti qırılmasada, əsas kommunikasiya xətləri və onların üzərindəki dayaq məntəqələrini saxlasada, Hitlerlə elə gəlirdi ki, o, əsas vəzifəni yerinə yetirmiş və artıq bilavasitə SSRİ ilə məşğul ola bilər. Almaniya Sovet İttifaqı ilə hücum etməmək haqqında müqavilə sayəsində iki cəbhədə müharibə təhlükəsinə məruz qalmadan Fransanı darmadağın edə bildi. İndi isə o, Avropanın şəriksiz hökmranı olmaq üçün bütün qüvvələrini SSRİ-yə qarşı yönəltməli idi. Hitler düşünürdü ki, SSRİ-ni darmadağın etməklə, eyni zamanda, Böyük Britaniyanın da taleyi həll olunacaqdır: İngiltərə, nəhayət, müqaviməti davam etdirməyin faydasızlığını anlayacaqdır. 1940-cı ilin iyulunda Vermaxtın komandanlığı Hitlerlərdən

SSRİ-yə qarşı kompaniyanın planını hazırlamaq barədə tapşırıq aldı. 1940-cı il dekabrın 5-də Almaniya rəhbərliyi SSRİ-yə hücum planını müzakirə etdi. 1941-ci ilin sonunda SSRİ-yə qarşı müharibəyə başlamaq haqqında qərar qəbul edildi. Hitler dekabrın 18-də Barbarossa planı adlanan bu planı təsdiq etdi.

Almaniyanın Avropada təzavüzünün genişlənməsi ilə paralel olaraq SSRİ 1940-cı ilin iyununda Litva, Latviya və Estoniyanı tutdu. Şərqi Avropada Almaniyanın hegemonluğunun qurulması ona bu regionun xəritəsinin növbəti biçimini həyata keçirməyə imkan verdi. Yuqoslaviya müstəqil dövlət kimi ləğv olundu. Onun yerində müstəqil Xorvat dövləti yaratdılar, qalan ərazisi isə Almaniya, İtaliya, Bolqarıstan və Macarıstan arasında bölüşdürüldü. Rumuniya Hitlerin təzyiqi altında Transilvaniyanın Macarıstana verməli oldu.

Nəhayət 1941-ci ilin iyunun 22-də səhər tezdən Almaniya SSRİ üzərinə hücum etdi. Onunla bərabər müttəfiqləri olan Rumıniya, Finlandiya, İtaliya, növbəti gün Slovakiya, iyunun 27-də isə Macarıstan Sovet İttifaqına qarşı müharibəyə girdilər. SSRİ-yə qarşı müharibənin başlanması İngiltərə və ABŞ-da pis qarşılandı. Onlar faşizmə qarşı mübarizədə Sovet İttifaqına kömək edəcəklərini bəyan etdilər. 1941-ci ilin iyunun 22-də Çörçil radio ilə çıxışında bildirdi ki, İngiltərə SSRİ-yə hər-tərəfli yardım edəcək. İyunun 23-də ABŞ bildirdi ki, faşizmə qarşı vuruşacaqdır. Lakin senator Trumen demişdi ki, görsək ki, Almaniya qalib gəlir, onda SSRİ-yə, görsək ki, SSRİ qalib gəlir, onda Almaniya kömək edəcəyik ki, onlar bir-birini daha çox məhv etsinlər.

Müharibənin ilk aylarında Sovet hökuməti Hitler Almaniyasına qarşı qarşı-lıqlı yardım və birgə mübarizə haqqında bir sıra sazişlər imzalamışdı. 1941-ci il iyulun 12-də belə saziş İngiltərə ilə bağlandı. Tərəflər müharibədə bir-birlərinə köməklik göstərməyi, dəstək verməyi və separat sülh bağlamamağı öhdələrinə gö-türdülər. Elə həmin ayda mühacirətdə olan Polşa və Çexoslovakiya hökumətləri ilə saziş imzalandı. Sovet İttifaqı ərazisində Çexoslovakiya və Polşa hərbi hissələrinin formalaşdırılmasına razılıq verdi.

İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Almaniyanın İrandakı mövqeləri güclü idi. SSRİ üzərinə hücumdan sonra bu mövqelər daha da möhkəmləndi. Almaniya

SSRİ-nin cənub sərhədləri üçün təhlükə törətməyə başladı. Belə vəziyyət SSRİ və Böyük Britaniyanı Almaniya təhlükəsinə qarşı birgə tədbirlər görməyə sövq etdi. Verilən bəyanatlardan sonra 1941-ci ilin avqustun 25-də qoşunlar İrana daxil oldu. 1942-ci ilin yanvarın 29-da isə SSRİ-İngiltərə-İran müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə görə SSRİ və İngiltərə İranın suverenliyini və müstəqilliyini qoruyacaqlarını və ona iqtisadi yardım göstərəcəklərini bəyan etdilər. Bu müqavilənin böyük əhəmiyyəti var idi. O, antihitlerci koalisiyası ilə İranın əlaqələrini gücləndirdi.

45. “Atlantika xartiyası”. Antifaşist koalisiyasının möhkəmləndirilməsi.

1941-ci ildə ABŞ və İngiltərənin xarici siyasətində ciddi dəyişiklik yarandı. 1941-ci ilin avqustun 9-12-də Nyufaundlend adasında ABŞ prezidenti Ruzvelt və Böyük Britaniyanın baş naziri Çerçil konfrans keçirdilər. Avqustun 14-də Atlantika Xartiyası qəbul edildi. Bu sənəddə milli siyasətin bəzi ümumi prinsipləri elan edildi: dövlətlər ərazi iddialarına can atmirlər; hər hansı ərazi sərhəd dəyişiklərinə imkan verməyəcəklər; bütün xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququna tərəfdardırlar; faşist rejimi tam məhv ediləcəkdir; dövlətlər zor gücünə mübahisəli məsələləri həll etməyəcəklər; dənizlərdə və okeanlarda gəmilər sərbəst üzəcəklər; səmərəli əməkdaşlıq ediləcəkdir. Atlantika Xartiyasında dünyanın müharibədən sonrakı quruluşuna dair bir sıra mütərəqqi və demokratik prinsiplər əks olundu. Antihitler koalisiyası ölkələrinin müharibədə iştirakının məqsədlərini ilk dəfə qeyd edən Atlantika Xartiyasına bir qədər sonra SSRİ-də imza atdı. SSRİ Çexoslovakiyanın və daha başlıcası Polşanın mühacirətdə olan hökumətlərini tanıdı. Müharibənin ilk dövründə Üçlər paktı ölkələrinin müvəffəqiyyətləri onların böyük hazırlığının və hərəkətlərindəki qəfilliyin nəticəsi idi. Tezliklə bu amillər aradan qalxdı, təcavüz vüsətinin genişlənməsi ilə cəbhə xətləri və onların qoşunlarının təchizatı yolları uzandı. Bütün bunlar müharibənin gedişində antihitler koalisiyası ölkələrinin xeyrinə dönüş üçün əlverişli şərait yaradırdı. Bu ölkələrin potensial gücü Üçlər paktı ölkələrini gücündən müqayisəolunmaz dərəcədə üstün idi.

1942-ci il yanvarın 1-də Vaşinqtonda 26 ölkənin nümayəndələri Birləşmiş Millətlər bəyannaməsini imzaladılar. Burada ölkələrin hökumətləri faşist bloku dövlətlərinə qarşı özlərinin bütün iqtisadi və hərbi ehtiyatlarını birləşdirəcəkləri barədə

öhdəlik götürdülər. Antihitlerçi koalisiyanın möhkəmləndirilməsində 1943-cü il yanvarın 14-24-də Ruzvelt və Çörçilin Kasablankada keçirilən görüşü başlıca rol oynadı. Yüksək hərbi rəhbərlərin də iştirak etdiyi konfransda müzakirə edilən əsas məsələ müttəfiqlərin hərbi əməliyyatlarının perspektivləri barədə idi. Konfransda siyasi problemlərdə diqqət yetirildi. Fransanı antihitlerçi koalisiyaya cəlb etmək və müqavimət hərəkətinə yardım göstərmək müzakirə olundu. Şarl de Qollun Kasablankaya gəlməsi Fransanın nüfuzunun artdığını göstərdi. Ruzvelt SSRİ-nin Yaponiyaya qarşı müharibəyə qoşulmasına tərəfdar olduğunu bildirdi. Konfrans 1943-cü ilin yayında ABŞ və İngiltərə qoşunlarının Siciliyaya, sonra isə Apennin yarımadasına hücumu haqqında qərar qəbul etdi. Konfransda müstəmləkələrin sonrakı taleyi, Sakit okeanda müharibə və başqa məsələlər müzakirə edildi. Müzakirələrin yekununda bəyannamə qəbul olundu. Bəyannamədə tərəflərin birgə fəaliyyəti və hücum kampaniyasının planlaşdırılması, faşist bloku ölkələrinin danışıqsız təslim olması prinsipi irəli sürüldü.

SSRİ-yə ABŞ və İngiltərənin yardımının göstərilməsi həm antihitlerçi koalisiyanı möhkəmləndirdi, həm də sovet-alman cəbhəsindəki vəziyyəti müttəfiqlərin xeyrinə yaxşılaşdırdı. 1942-ci ilin payızında ingilis və amerikan orduları Şimali Afrikaya çıxarılmaya başlandı. Bu əməliyyatın böyük diplomayik-siyasi əhəmiyyəti var idi. Afrikada maraqları olan Fransa müttəfiqlərə meyl etdi. Şimali Afrika müttəfiqlərin girməsi Almaniya və İtaliyanın dayaqlarını sarsıtdı, onlar Fransanın Afrikadakı müəllərindən aldıkları xammaldan məhrum oldular. ABŞ və İngiltərənin birgə fəaliyyəti faşist blokunun böhranını dərinləşdirdi.

46. Müttəfiqlərin ikinci cəbhənin açılması ilə bağlı danışıqları.

1942-ci ildə ikinci cəbhənin açılması məsələsi ABŞ, İngiltərə və SSRİ münasibətlərində müzakirə edildi. 1942-ci il aprelin 1-də ABŞ prezidenti Ruzvelt Qərbi Avropada hərbi əməliyyatlara dair strateji planı təsdiq etdi. Aparılan üçtərəfli yazışmalar 1942-ci ilin may-iyun aylarında V.M.Molotovun Vaşinqtona və Londona səfərləri zamanı müzakirə edildi. İkinci cəbhənin açılması məsələsinin müzakirəsi heç də rəvan getmirdi. Sovet-amerika, sovet-ingilis bəyannamələrində Avropada ikinci cəbhənin açılması zəruriliyi göstərildi. İkinci cəbhənin açılması üçün hər

bir şəraitə malik olan ABŞ və İngiltərə təəssüflər ki, bunu ləngidirdilər. Buna görə də 1942-1943-cü illərdə həmin məsələ ilə əlaqədar çox gərgin diskussiyalar olmuşdur. Hətta həmin məsələ barədə görüşlər keçirilməsi, görüş yerlərinin təklifləri də az olmamışdır. Məsələn, 1942-ci il aprelin 12-də Ruzvelt Moskvaya göndərdiyi sənəddə yazırdı: Hazırda coğrafi şəraitin məsafəsi üzündən görüş keçirilməsi mümkün deyil. Ancaq Hitlerə qarşı mübarizə üçün görüşün keçirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Əgər işlər yaxşı getsə gələn ilin yayında bizim sərhəddə-Alyaskada bir neçə gün birgə ola bilərik. Şübhəsiz, belə bir təkliflə Stalin heç vaxt razılaşa bilməzdi. Çünki həmin təklif qeyri-obyektiv və həm də uzaq bir məsafədə idi.

İngiltərə və ABŞ 1942-ci ildə Avropada ikinci cəbhənin açılmasının qeyri-mümkünlüyünü irəli sürürdülər və bildirirdilər ki, onlar Şimali Afrikada “Fakel”-Məşəl əməliyyatı aparacaqlar. Bu sadəcə olaraq mütəffiqlərin gözləmə siyasəti idi. Belə bir şəraitdə 1942-ci ilin mayında Londona gedən Molotovun Çörçellə görüşü oldu. Çörçel söhbətdə 2-ci cəbhənin tezliklə açılmasına mane olan çətinliklərdən danışdı. Molotov bildirdi ki, Almanlar geniş miqyaslı hərbi əməliyyata hazırlaşsınlar, belə halda mütəffiqlər ikinci cəbhəni açmaqla SSRİ-yə köməklik edə bilər.

1942-ci ilin mayın axırlarında Molotov Vaşinqtona gəldi və ABŞ prezidenti Ruzvelti inandırmağa çalışdı ki, 1942-ci ildə Avropada mütləq ikinci cəbhə açılmalıdır. Bu həll olunan halda Almaniya şərq cəbhəsindən 40 diviziyasını Qərbə köçürmək məcburiyyətində qalacaq. Ruzvelt cavabında bildirdi ki, ABŞ və İngiltərə Qərbi Avropada hərbi əməliyyata başlamağa çalışsınlar. Lakin hərbi hissəni və texnikanı İngiltərəyə aparmaq üçün gəmi çatışmır həm də gəmilərin bir qismi SSRİ-yə hərbi yardım daşıyır. Molotov Ruzveltə bildirdi ki, ikinci cəbhənin tezliklə açılması naminə SSRİ-yə hərbi yardım daşıyan gəmilərdən istifadə edilsin. Hətta Molotov bildirdi ki, düşməni çaşdırmaq naminə ikinci cəbhənin açılmasına razılıq əldə edilməsinə dair bəyanat qəbul edilsin. ABŞ prezidenti Molotovun təklifini bəyəndi və 1942-ci il iyunun əvvəllərində ABŞ-SSRİ birgə bəyanatı hazırlandı.

Molotov iyunun 9-da Vaşinqtondan yenə Londona gəldi və orada olan danışıqlar haqqında Çörçilə məlumat verdi. Molotov söhbətdə Çörçelə təklif etdi ki, so-

vet İngiltərə bəyənaməsinə 1942-ci ildə Avropada ikinci cəbhənin açılmasına dair razılaşma haqqında bənd daxil olunsun. ABŞ-ın mövqeyini nəzərə alan Çörçel təklifi bəyəndi və bununlada 1942-ci il iyunun 12-də ABŞ-SSRİ, SSRİ-İngiltərə bəyannaməsi elan olundu. Lakin 1942-ci il iyunun ortalarında ABŞ və İngiltərənin Vaşinqtonda konfransı keçirildi və burada qərara alındı ki, həmin dövlətlər 1942-ci ildə hazır olmadıqlarına görə hərbi əməliyyatları başlamayacaqlar. Bu, gözləmə siyasətinin tərkib hissəsi idi. Bu mövqe İngiltərə dövləti tərəfindən də səsəndi.

Hətta Çörçel 1942-ci il 18 iyun tarixli Stalinə göndərdiyi sənəddə ikinci cəbhənin açılmayacağını göstərmişdi. Həmin sənədə cavab olaraq Stalin Çörçelə 23 iyul tarixində göndərdiyi sənəddə bildirmişdi ki, İngiltərə və ABŞ ilə danışıqlarda qərara alınmışdı ki, 1942-ci ildə cəbhəni açacaqsınız. Sovet-Alman cəbhəsində yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq mən qəti şəkildə bildirirəm ki, Sovet hökuməti Sizin belə bir mövqeyinizlə razılaşa bilməz. 1942-ci ilin avqustunda Çörçel və ABŞ prezidentinin şəxsi nümayəndəsi Qardiman birlikdə Moskvaya gəldilər. Onların Stalinlə keçirilən görüşündə Molotov, Vorosilov da iştirak etmişdilər. Söhbətdə Stalin cəbhədə olan vəziyyət haqqında məlumat verdi. Sonra söhbətə başlayan Çörçil birbaşa mətləbə keçmək əvəzinə çox uzaqda-İngiltərə və ABŞ hərbiçilərinin Britaniya adalarında yerləşdirilməsinin necə aparılacağından danışdı. Həmçinin Çörçilə Qərbdə Alman ordu birləşmələrinin olmasının mütəffiqlərin Normandiya ilə əlaqədar olacaq əməliyyatı üçün şəraitin təhlükəli olduğunu və bunun böyük risk tələb etdiyini qeyd etdi və göstərdi ki, ordunun həmin yerə göndərilməsi gələn il başa çatacaq. Şübhəsiz, bunun özü də gözləmə siyasətinin təsdiqi idi. Stalin qəti şəkildə həmin plana etirazını bildirdi. Risk məsələsinə gəldikdə Stalin dedi; "adi adam belə əgər risk etmək istəmirsə , o halda müharibəni udmaq olmaz". Stalinin öz fikri üzərində qəti dayandığını hiss edən Çörçil söhbəti dəyişərək bildirdi ki, "fakel" əməliyyatı ilə mütəffiqlər Şimali Afrikada hərbi əməliyyatı 1942-ci ilin oktyabrında həyata keçirməyi planlaşdırıblar və bununla İtaliya müharibədən çıxacaqdır. Bu məsələdə Qarriman Çörçilin mövqeyini müdafiə etdi və dedi ki, Ruzvelt də Şimali Afrika əməliyyatının tez başlamağının tərəfdarıdır.

Sonrakı gün – avqustun 13-də danışıqlar yenə davam etdirildi. Stalin Qərb ölkələrinə yenə öz iradını bildirdi və göstərdi ki, götürdüyünüz öhdəçiliyi yerinə yetirmirsiniz. Stalin xatırlatdı ki, 2 ay bundan qabaq Molotov Londonda olarkən razılığa gəlmişdiniz ki, 2-ci cəbhəni 1942-ci ildə açacaqsınız. İndi məlum olur ki, həmin əməliyyat olmayacaqdır. Sovet ordusu çətin vəziyyətə düşə bilər, ona görə də 2-ci cəbhə Şimali Fransada 1942-ci ildə açılmalıdır. Lakin onlar 2-ci cəbhəni müxtəlif bəhanələrlə açmadılar. Müttəfiqlərin 2-ci cəbhəni açmamalarına baxmayaraq Sovet ordusu Stalinqrad, Qafqaz 1943-cü ildə Kursk və Dnepr əməliyyatlarını qələbə ilə çətində olsa da başa vurdu. Bu qələbələr Almaniyanı çətin vəziyyətə saldı. Şimali Afrikada qələbədən sonra ABŞ-ın və İngiltərənin qoşunları İtaliyaya daxil oldu, Mussolini rejimi dağıldı və 1943-cü ilin sentyabrında İtaliyaya təslim oldu.

47. Tehran konfransı və onun beynəlxalq əhəmiyyəti.

İkinci dünya müharibəsinin gedişində diplomatik mübarizədə Tehran konfransının hazırlanması, gedişi və nəticələri xüsusi yer tutur. Ruzvelt və Çerçil üç dövlət başçısının konfransın keçiriləcəyi yer kimi Alyaskada Ferbenksi, İraqda Bəsrəni, Bağdadı, Türkiyədə Ankaranı, Misrdə Qahirəni, Eritreyada Asmarı təklif etdilər. Konfransın keçiriləcəyi yer məsələsi mübahisələrə səbəb oldu. Bundan ötrü üç dövlətin xarici işlər nazirinin Moskvada müşavrəsini keçirmək qərara alındı. Moskva konfransı 1943-cü ilin oktyabrında 19-30-da keçirildi. V.V.Molotov, K.Hell və A.İdenin iştirak etdiyi konfransda müharibənin müddətinin qısaltılması və ikinci cəbhənin açılması, müttəfiq dövlətlər arasında ümumi təhlükəsizlik haqqında bəyannamənin imzalanması, Almaniya, İtaliya, Avstriyanın taleyi Avropa məsləhət kommissiyasının təsis edilməsi və digər məsələlər müzakirə olundu. İkinci cəbhənin açılması haqqında məsələnin müzakirəsində müttəfiqlərin başlıca məqsədi müharibəni tezliklə başa çatdırmaq idi. Konfransda müharibədən sonra dövlətlərin əməkdaşlıq etməsi və Avropa məsləhət kommissiyasının yaradılması barədə qərarlar qəbul edildi. Bu işdə Fransanın iştirakı zəruri sayıldı, Avropanın kiçik dövlətlərinin hər hansı formada birliyi haqqında layihələr ləğv edildi, hitlerçilərin törətdikləri vəhşiliklərə görə məsuliyyəti və ümumi təhlükəsizlik məsələləri haq-

qında bəyannamələr qəbul olundu. Moskva konfransının qərarları 3 dövlət başçısının birinci görüşü üçün zəmin hazırladı.

1943-cü ilin sonunda müharibənin gedişində əsaslı dönüş başa çatmaqda idi. Müharibə özünün son mərhələsinə yaxınlaşırdı. Bu ərəfədə müttəfiqlər Tehrandə konfrans keçirməyi qətiləşdirdilər. Tehran konfransı 1943-cü il noyabrın 28-dən dekabrın 1-dək Stalin, Ruzvelt və Çörçilin iştirakı ilə keçirildi. Konfransda dövlət başçıları ikinci cəbhənin açılması və müharibənin aparılması məsələlərini müzakirə etdilər. İkinci cəbhə məsələsi müttəfiqlər arasında müzakirələrdə əsas məsələlərdən biri oldu. Məsələnin müzakirəsi müttəfiqlər arasında fikir müxtəlifliyini göstərdi. Çörçil 2-ci cəbhənin Aralıq dənizindən və Balkanlardan, Stalin isə Avropanın şimalından açılmasını təklif etdilər. Sonda Stalinin mövqeyini Ruzvelt də müdafiə etdi və onun təklifi qəbul olundu. Amerika hərbi əməliyyatların ağırlıq mərkəzini Yaponiyaya qarşı keçirməyə imkan əldə etmək üçün Avropada müharibənin tezliklə qurtarmasında maraqlı idi. Nəticədə ikinci cəbhənin 1944-cü ilin mayından gec olmayaraq desant əməliyyatı ilə Fransanın şimalında açmaq qərara alındı. 1944-cü il iyunun 6-da müttəfiqlər Normandiyada Amerikan generalı Eyzenhauerin ümumi komandanlığı ilə "Overlord" adı altında əməliyyatla desant çıxarmağa başladılar. Şimali Fransanın sahili yaxşı möhkəmləndirilmişdi və almanların hazırlanan əməliyyatdan xəbəri var idi. Ancaq müttəfiqlər düşməni əsas desant əməliyyatının keçiriləcəyi yer ilə əlaqədar çaşdırdılar. Müttəfiqləri körfəzin ən dar yerində Pa-de-Kaledə gözləyirdilər. Onlar isə Normandiyanın qumlu çimərliklərində sahilə çıxdılar. Yaponiyanın bitərəflik haqqında sovet-yapon müqaviləsini pozmasını əsas götürərək Stalin, Almaniya məğlub edildikdən sonra Yaponiyaya müharibə elan edəcəyini bildirdi. Əvəzində SSRİ qərb sərhədlərinin müttəfiqlər tərəfindən tanınmasına çalışdı. Konfransda Almaniyanın taleyi məsələsi müzakirə edildi. Üç dövlət başçısı Almaniya'dan bir daha yeni müharibə törətməməsi üçün tədbirlər görəcəklərini bildirdilər. Ruzvelt Almaniyanı beş dövlətə bölməyi təklif edirdi. Konfransda Polşa haqqında məsələ də müzakirə olundu. Polşa dövlətinin sərhədlərini Kerzon xətti ilə Oder çayı boyunca ədalətli və tarixi həll etmək barədə qərar qəbul edildi. Həmçinin Kenniqsberq və onun ətrafındakı rayonların

SSRİ-yə verilməsi barədə prinsipcə razılıq əldə olundu. Tehran konfransı müttəfiq dövlətlərin müharibənin tezliklə qurtarmasına yönəldilən birgə söylərini nümayiş etdirdi. O, faşist blokunun böhranının dərinləşdirilməsində mühüm rol oynadı.

48. Kırım konfransı və onun qərarları.

Sovet qoşunları 1944-cü ilin sonu 1945-ci ilin əvvəllərində hərbi əməliyyatlarını müvəfəqiyyətlə həyata keçirdiyi bir şəraitdə 1945-ci il fevralın 4-11 arasında SSRİ, ABŞ və İngiltərə rəhbərlərinin iştirakı ilə Kırım konfransı keçirildi. Konfransa gələrkən Ruzvelt və Çorçil fevralın 2-də Maltada görüşərək müzakirələr keçirdilər. Yalta görüşündən əvvəl Ruzvelt və Çorçilin mövqeyində digər qəribəliklər də var idi. Ruzvelt Stalinə təklif etmişdi ki, Aralıq dənizi ölkələrindən birində görüşsünlər. Çorçil isə təklif etmişdi ki Aleksandriyada, yaxud Yerusəlimdə yaxudda Afinada görüş keçirilsin. Onların heç bir təklifləri ilə razılaşmayan Stalin 1944-cü il noyabrın 23-də Ruzveltin təklifinə cavab olaraq bildirmişdi ki, həkimlər iqlimi dəyişməyə icazə vermirlər və ona görə də görüşü Qara dəniz sahillərində keçirmək məqsədə uyğundur. Həmin ilin 27 dekabrında Ruzvelt Stalinin təklifinə razılıq vermişdi və bununlada Kırım konfransı “Arqonavt” adı altında Livadiya sarayında 1945-ci il fevralın 4-11 də oldu.

Konfransda məğlub edildikdən sonra Almaniya ilə davranmaq, beynəlxalq təhlükəsizlik təşkilatı yaratmaq, Polşa, Avropanın azad edilməsi haqqında bəyyan-namələr, Yuqoslaviya, hərbi məsələlər və başqa məsələlər müzakirə və qəbul edildi. Hərbi məsələlərin müzakirəsində müttəfiqlər cəbhələrdə vəziyyəti müzakirə edərək fəaliyyətin əlaqələndirilməsini vacib saydılar. Almaniya ilə bağlı məsələdə danışıqsız təslim olmanın şərtləri və məğlub edilmiş reyxlə davranmanın ümumi prinsipləri razılaşdırıldı. Avropa məsləhət komissiyası Almaniyanın danışıqsız təslim olması şərtlərini və ona nəzarət edilməsi məsələlərini işləyib hazırlamalı idi. Almaniyanın danışıqsız təslim olması sənədində təslim olmanın şərtləri göstərildi. Almaniya işğal zonalarına bölünməli idi. Şərqi işğal zonasını sovet, şimal-qərb zonasını ingilis, cənub-qərb işğal zonasını amerikan qoşunları tutmalı idi. İşğal

dövründə Almaniyada ali hakimiyyət müttəfiq dövlətlərin silahlı qüvvələrinin ali baş komandanı olmalı idi. Almaniya üçün nəzarət şurası yaradılmalı idi. O, işğal zonalarında fəaliyyəti əlaqələndirməli, hərbi, siyasi və iqtisadi məsələləri həll etməli idi. Nəzarət şurasının nəzdində əlaqələndirmə komitəsi yaradılmalı idi. Nəzarət şurasında qərarlar yekdilliklə qəbul olunurdu. Konfransda Almaniyanın işğalında və ona nəzarətdə Fransanın bərabərhüquqlu qaydada iştirak etməsi barədə razılığa gəldi. Britaniya və ABŞ-ın işğal zonaları hesabına Fransaya işğal zonası verildi.

Təzminatın alınması məsələsi də müzakirə edildi. Almaniyanın ödəyəcəyi 20 milyard dollar təzminatın 10 milyard dolları Sovet İttifaqına çatmalı idi. Almaniya təzminatı üç formada-milli sərvətlərin alınması və hərbi potensialın ləğv edilməsi; cari məhsulların alınması; alman işçi əməyindən istifadə olunması yolu ilə ödəməli idi. Təzminat məsələsində fəaliyyəti əlaqələndirməkdən ötrü müttəfiqlərarası komissiya yaradıldı. Konfransda üç dövlət başçısı Almaniyanın bölünməsi məsələsini müzakirə etdilər. Bu məsələni öyrənməkdən ötrü komissiya yaratmaq barədə qərar gəldi.

Konfransda BMT nizamnaməsinin tam şəkildə işləyib hazırlamaqdan ötrü 1945-ci il aprelin 25-də San-Fransiskoda konfrans keçirtmək barədə razılıq əldə edildi. 1942-ci il yanvarın 1-də Birləşmiş Millətlər bəyannaməsini imzalayan və 1945-ci il martın 1-dək ümumi düşmənə müharibə elan edən dövlətlərin konfransa dəvət olunması qərarı qəbul olundu. BMT Təhlükəsizlik Şurasında qərarların yekdilliklə qəbul olunması barədə Ruzveltin təklifi bəyənilədi. Krım konfransında Polşa məsələsi polyak hökuməti və Polşanın gələcək sərhədləri aspektində müzakirə edildi. Fikir ayrılıqlarına baxmayaraq üç dövlət başçısı Polşanın şərq sərhədlərinin Kerzon xətti boyunca getməsi və ona torpaqlar verilməsi barədə qəti qərar qəbul etdilər.

“Konfrans Avropanın azad edilməsi haqqında” bəyannaməni bəyəndi. Krım konfransı Yuqoslaviya haqqında məsələni müzakirə edərək Yuqoslav hökumətinin yaradılmasını sürətləndirməyi zəruri hesab etdi. Fevralın 11-də üç dövlət başçısı

SSRİ-nin Yaponiyaya qarşı müharibəyə girməsinin şərtlərinə dair sənəd imzalandılar. Yaponiyaya müharibə elan etməyin şərtləri belə idi:

- 1) Monqolustan Xalq Respublikasında mövcud vəziyyətin saxlanılması;
- 2) Saxalinin cənub hissəsi və ona bitişik adaların SSRİ-yə verilməsi;
- 3) Dayren ticarət limanının və Port-Arturun hərbi-dəniz bazası kimi icarəyə verilməsi, Şərqi Çin və Cənubi Mancuriya dəmir yollarının Çin və SSRİ tərəfindən birgə istifadə olunması;
- 4) Kuril adalarının SSRİ-yə verilməsi. SSRİ Avropada müharibə qurtardıqdan iki-üç ay sonra Yaponiyaya müharibə elan edəcəyi barədə öhdəlik götürdü.

Kırım konfransının böyük əhəmiyyəti oldu: o, antihitlerçi koalisiyada olan yekdilliyi nümayiş etdirdi; müharibədən sonrakı dünyanın demokratik quruluşuna dair proqramı işləyib hazırladı; gələcək dövlətlər arasında məsləhətləşmələrin vacibliyini göstərdi.

49. Potsdam konfransı və qərarları.

Hitler Almaniyasının darmadağın edilməsində başlıca rol oynamış üç ölkədən SSRİ, ABŞ və İngiltərə-hər biri müharibədən sonrakı dinc nizamlamanı özünə-məxsus şəkildə görürdü. SSRİ-də Avropada sovet alyansının xeyli genişlənməsinə, Avropa dövlətlərinin Sovet ordusu tərəfindən azad edilmiş ərazilərində yeni rejimin yaradılacağına ümid edirdilər. ABŞ Avropada öz iştirakını ixtisar edib, nüfuzunu dünyanın başqa regionlarında genişləndirmək niyyətində idi. İngiltərədə Avropada tarazlığı saxlamağı və regionda baş verən proseslərə təsir etməyi hər şeydən çox istəyirdilər.

Dünyanın, o cümlədən Avropanın müharibədən sonrakı quruluşunu müzakirə etmək məqsədilə "Terminal" şərti adı altında keçirilən üç dövlət başçısının konfransı Berlinin 60 km-də yerləşən Potsdamda Stalin, Çörçil və Trumen başda olmaqla 1945-ci il iyulun 17-dən avqustun 2-dək oldu. Konfransın gedişində Çörçili seçkilərdə qələbə qazanmış leyborist partiyasının lideri K. Ettlə əvəz etdi. Konfransda müharibədən sonrakı Avropanın quruluşu və keçmiş düşmən dövlətlərlə sülh müqaviləsinin hazırlanması məsələsi müzakirə olundu. Dövlət başçıları bu məqsədlə ABŞ, İngiltərə, SSRİ, Fransa, Çin xarici işlər nazirlərinin Şurasını təsis

etdilər. Şuranın birinci vəzifəsi sülh müqavilələrini işləyib hazırlamaq idi. Şuranın yaradılması ilə Avropa məsləhət komissiyası öz fəaliyyətini dayandırdı. Konfransda əsas yeri Almaniya məsələsi tutdu. Müttəfiq dövlətlərin rəhbərləri Almaniya ilə davranmağın siyasi və iqtisadi prinsiplərini qəbul etdilər. Almaniya münasibətdə əsas prinsiplər onun demilitarizasiyası, demokratikləşdirilməsi idi. Almaniya tam tərk silah olunmalı, hərbsizləşdirilməli, bütün hərbi sənayesi tamamilə ləğv edilməli, nasional-sosialist partiyası məhv edilməli, Almaniya həyatı demokratik əsasdə dinc əməkdaşlıq üçün qurulmalıdır. Almaniya nəzarət mexanizmini dörd dövlətin silahlı qüvvələrinin ali baş komandanı həyata keçirməlidir.

Konfransda Almaniyanın ödəyəcəyi təzminat məsələsi müzakirə edildi. Almaniyanın ödəyəcəyi təzminat barədə xüsusi saziş imzalandı. Bu məsələdə Kırım konfransının qərarı əsas götürüldü. Sovet İttifaqı təzminatlar hesabına öz işğal zonasındaki sənaye avadanlığını, həmçinin qərb zonalarından mühüm sənaye avadanlıqlarının 25 faizini alırdı. ABŞ, İngiltərə və başqa ölkələr öz təzminat iddialarını qərb işğal zonaları və xaricdəki alman aktivləri hesabına həyata keçirirdilər. Müttəfiqlər belə bir razılığa gəldilər ki, təzminat iddiaları təmin olunandan sonra Almaniya, xaricdən kömək olmadan, gələcək mövcudluğu üçün zəruri miqdarda ehtiyatlar saxlanılmalıdır. Konfransda Almaniyanın hərbi-dəniz və ticarət donanmasının bölüşdürülməsi barədə qərar qəbul olundu. Alman hərbi-dəniz gəmiləri 1946-cı il fevralın 15-dək bölüşdürülüb başa çatdırılmalı idi. Alman hərbi-dəniz və ticarət donanması üç dövlət arasında bərabər bölündü. İngiltərə təkid etdi ki, Almaniyanın sualtı qayıqlarının çox hissəsi batırılsın. Ticarət gəmilərinin verilməsi isə Yaponiyaya qarşı müharibə başa çatdıqdan sonra olmalı idi. Potsdam konfransının qərarına görə Keniqsberq rayonu SSRİ-yə verildi. Konfransda Polşanın dövlət sərhədi məsələsi həll olundu. Polşa və Almaniya arasındakı sərhəd Oder və Qərbi Neyse çayları boyu müəyyənləşdirilir, Şərqi Prussiyanın bir hissəsi və Dantsiq şəhəri Polşaya keçirdi. Müttəfiqlər alman əhalisinin bir hissəsinin Polşadan, Çexoslovakiyadan və Macarıstandan Almaniya köçürülməsi barədə qərar qəbul etdilər. Bu zaman Nəzarət şurasının əhaliyə humanist münasibət göstərilməsinə fikir verməsinə diqqət yetirilirdi.

Üç ölkə bəyan etdi ki, hərbi cinayətkarlar cəzalandırılmalıdır. Onların təcili və ədalətli məhkəməyə verilməsi və 1945-ci il sentyabrın 1-i üçün nasist cinayətkarlarının birinci siyahısının dərc olunması qərara alındı. Sonralar Almaniya tərəfində müharibədə iştirak etmiş dövlətlərlə sülh müqavilələrinə hərbi cinayətkarların tutulmasının və təhvil verilməsinin zəruriliyi barəsində müddəalar daxil edildi. İkinci dünya müharibəsini başlamış şəxslərin konkret təqsirlərini müəyyənləşdirmək üçün müttəfiq dövlətlər-SSRİ, ABŞ, İngiltərə və Fransa Beynəlxalq hərbi tribunal yaratdılar.

Potsdam konfransında Almaniya tərəfindən döyüşən Avropa dövlətləri ilə sülh bağlamaq və onları BMT-ə daxil etmək haqqında məsələ kəskin mübahisələr yaratdı. Məsələnin müzakirəsi nəticəsində “Sülh müqavilələrinin bağlanması və BMT-ə daxil olma” adlı saziş imzalandı. Sazişə görə İtaliya, Bolqarıstan, Finlandiya, Rumıniya və Macarıstanla sülh müqavilələri bağlanmalı və onların BMT-ə üzvlüyü məsələsinə baxılmalı idi. Dunayda və Reyndə üzgüçülük məsələlərini həll etmək üçün müvəqqəti naviqasiya orqanı yaradılması haqqında təklif xarici işlər nazirləri şurasının müzakirəsinə verildi.

Potsdam konfransında Stalinin Qara dəniz boğazlarına dair Montre konvensiyasını dəyişdirmək təklifi qəbul edilmədi. Hər üç ölkənin hökumətlərinin Türkiyə ilə bilavasitə danışıqlar aparılması qərara gəldi. Konfransda Tancer beynəlxalq zonası, Avropada daxili nəqliyyat, İrandan qoşunların çıxarılması və başqa məsələlər müzakirə olundu. Konfransda Ettli və Trumen ABŞ-ın atom silahına sahib olması məsələsini iclasdan kənar görüşlərində müzakirə edərək Stalinə çatdırdılar. Konfransın gedişində, iyulun 26-da ABŞ, İngiltərə və Çin Yaponyanın tezliklə təslim olması haqqında bəyannaməni imzaladılar. Bəyannamənin bir surəti məlumat üçün SSRİ nümayəndə heyətinə göndərildi. Sovet hökuməti bu bəyannaməyə avqustun 8-də qoşuldu. Potsdam konfransının nəticəsində avqustun 1-də üç dövlət başçısı protokol və Berlin konfransı haqqında məlumat imzaladılar. Potsdamda qəbul edilən əsas sazişlərə Fransa hökuməti də qoşuldu. Konfransın böyük tarixi əhəmiyyəti var idi. O, Avropada təhlükəsizliyin başlıca şərti kimi alman militarizminin və nasizminin kökünün kəsilməsini irəli sürdü, dövlətlərarası münasibətlərin

suverenlik, milli müstəqillik, bərabər hüquqluq və daxili işlərə qarışmamaq, demokratik prinsiplər əsasında qurulmasını vacib hesab etdi. ABŞ, İngiltərə və Fransa'nın tezliklə razılaşdırılmış xətdən təcridən uzaqlaşmağa başlamasına baxmayaraq, Potsdam konfransında qəbul olunmuş qərarların həm Avropada, həm də bütün dünyada müharibədən sonrakı dinc nizamlama üçün vacib əhəmiyyəti vardı.

50. Yaponiyanın təslim olması. İkinci dünya müharibəsinin başa çatması və dərsləri.

1944-cü ilin sonu 1945-ci ilin əvvəlində Yaponiyanın vəziyyəti xeyli çətin idi. Müttəfiqlərin Sakit okeanda hərbi əməliyyatları genişləndirmələri, Filippin və Birmanın azad olunması və Yaponiya üzərinə hava hücumları onun vəziyyətini kəskinləşdirirdi. 1945-ci il aprelin 1-də Okinava adasına amerikalılar desant çıxartdıqdan sonra Yaponiyada hakimiyyət dəyişikliyi oldu. Yapon hakim dairələrinin gözlənilən hərbi əməliyyatların qarşısını almaq üçün sülh danışıqlarına başlamağa İsveç, İsveçrə və Portuqaliyanın vasitəsilə cəhd etmələri uğursuzluqla nəticələndi. Müttəfiqlərin Yaponiyaya münasibətdə əsas prinsipləri aşağıdakılardan ibarət idi: Yaponiya təcavüzkar müharibələr nəticəsində işğal etdiyi əraziləri geri qaytarmalı idi; Yaponiya məğlub edildikdən sonra yapon hökuməti öz fəaliyyətini dayandırmalı idi; Yaponiyanın işğalında müttəfiq dövlətlər iştirak etməli idilər.

SSRİ Kırım konfransının qərarını yerinə yetirərək 1945-ci il avqustun 8-də Yaponiyaya müharibə elan etdi və avqustun 9-dan ona qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Bu ərəfədə, avqustun 6-da amerikalılar 13 kilotonluq atom bombasını Xirosimaya, avqustun 9-da isə 17 kilotonluq atom bombasını Naqasakiyə atdılar. Beləliklə, tək-cə böyük dağıdıcı qüvvəsi ilə yox, həm də radiasiyası ilə təhlükəli olan yeni silahın yaradılması dünyaya bəlli oldu. İki yapon şəhərinin bombalanması heç bir hərbi zərurətdən irəli gəlmirdi. Yaponiya darmadağın olmaqdan qaça bilməzdi, SSRİ-nin Uzaq Şərqdə müharibəyə qoşulması ilə onun millitarist reyiminin iflasını sürətləndirdi. İkinci dünya müharibəsi haqqında memuarlarında U. Çörçil “Yaponiyanın taleyinin atom bombası ilə həll olunması” fərziyyəsinin yan-

lılığını etiraf etmişdi. O yazırdı ki, onun məğlubiyyəti “ilk atom bombası atılana qədər yəqinləşmişdi”.

Yaponiyaya qarşı müharibədə nüvə silahının tətbiq edilməsinin hərbi yox, təmiz siyasi əhəmiyyəti vardı. Bu, fəvqalədə gücə malik silahı olan yeganə ölkə kimi ABŞ-ın gücünü bütün dünyaya göstərməli idi. SSRİ-nin müharibəyə qoşulmasından üç gün əvvəl və müharibəyə başladığı gün iki yapon şəhərinə nüvə bombalarının atılması sonradan həm də üç həftəyə bir milyonluq Kvantun ordusunu darmadağın etmiş Sovet İttifaqının rolunu azaltmaq və müharibədə qələbəyə Amerikanın nail olduğunu bütün dünyaya göstərmək üçün istifadə edilmişdi. Yapon hökuməti avqustun 14-də təslim haqqında qərar qəbul etsə də, Kvantun ordusu müqaviməti davam etdirir, hətta bəzi hissələri əks-hücuma da keçirdilər. Lakin son nəticədə yapon qoşunları təslim olmağa məcbur oldular. 1945-ci il sentyabrın 2-də Yaponiyanın qeyd-şərtsiz təslim olması aktı imzalandı. Yaponiya üzərində qələbə nəticəsində Sovet İttifaqı Cənubi Saxalini və Kuril adalarını geri qaytardı. Beləliklə, iki təcavüzkar dövlət-Uzaq Şərqdə Yaponiya və Avropada öz müttəfiqləri ilə birlikdə Almaniya tam iflasa uğradı. Avqustun ikinci yarısında yapon ordularının darmadağın edilməsi İndoneziya, Birma və başqa ölkələrdə milli azdıq hərəkatına təkan verdi. Yaponiyanın məğlub edilməsində Çin ordusu da müəyyən rol oynadı. Yaponiyanın məğlub olması ilə ikinci dünya müharibəsi sona yetdi.

İkinci dünya müharibəsi müharibələr tarixində ən dəhşətli və dağıdıcı müharibə olmuşdur. İkinci dünya müharibəsinin ən başlıca yekunlarından biri faşizmin maddi və ictimai-siyasi sistem kimi yer üzündən silinməsidir. Bu, müharibədə nazi Almaniyanın, faşist İtaliyanın və onların müttəfiqlərinin məğlubiyyəti nəticəsində baş vermişdi. Dünyada iki sistem-burjua demokratik və sosializm sistemləri qalmışdı. Müharibədən sonra dünyada çox ciddi geosiyasi və ictimai dəyişikliklər baş vermişdi. Avropada və Asiyada bir sıra müstəqil dövlətlər yaradılmış, sərhədlər yenidən qurulmuş, Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropanın bir çox ölkələri faşizmdən azad olduqdan sonra SSRİ təsiri altına düşərək sovet modeli siyasi inkişaf yolunu götürmüşdülər.

Müharibə dövlətlərarası münasibətlərdə yeni mütənasiblik yaratmışdı: qalib və məğlub dövlətlər qrupu yaranmış, qalib dövlətlər sırasında ABŞ-ın və SSRİ-nin nüfuzu olmazın dərəcədə artmış, onlar dünyanın super dövlətlərinə çevrilmişdilər, İngiltərə və Fransa'nın dünyada rolu zəifləmişdi. Müharibədən sonra Almaniya, Vyetnam, Koreya parçalanmışdı. Sülhə və təhlükəsizliyə xidmət edən beynəlxalq təşkilat və qurumlar yaranmışdı. Onların arasında hələ müharibənin gedişində formalaşmış BMT müstəsna yer tuturdu. İkinci dünya müharibəsinin ən başlıca yekunlarından biri də, onun dünya sivilizasiyasını məhv olmaqdan xilas etməsidir. O, dünya sivilizasiyasını yeni inkişaf yoluna yönəltdi, onun yeni mahiyyət alması üçün möhkəm zəmin verdi. Müharibə, həmçinin dünyanın müəyyən zaman kəsiyində iki ictimai-siyasi dünya sisteminə parçalanması üçün şərait yaratdı. Sonradan SSRİ-nin, dünya sosializm sisteminin süqutu nəticəsində sözügedən parçalanma aradan qalxdı.

İkinci dünya müharibəsi dünya sivilizasiyasını qoruyub inkişaf etdirmək üçün çox mühüm dərslər vermişdir:

- O, bəşəriyyətə böyük fəlakətlər gətirən müharibələrin mahiyyətini dərk etmək dərslərini verdi;
- O, xalqlara yeni dünya müharibəsinə, özü də dəhşətli kütləvi qırğın silahlarının mövcud olduğu indiki dövrdə, yol verilməsinə imkan yaratmamaq dərslərini verdi;
- O, xalqlara dünya müharibəsinə yol verməməyin ən başlıca şərtinin bu təhlükəyə qarşı birləşməyin çox vacib olması dərslərini verdi;
- O, göstərir ki, dünya müharibəsinə yol verməmək üçün ilk növbədə regional müharibələrin baş verməsinin qarşısı alınmalıdır;
- O, göstərdi ki, müharibənin qarşısını almağın ən önəmli yollarından biri də, müharibə əleyhinə təbliğatı gücləndirmək, bunun üçün möhkəm ideya-siyasi baza yaratmaqdır;
- Müharibənin qarşısını almağın ən mühüm şərtlərindən biri də, silahlanmaya son qoymağa, kütləvi qırğın silahlarını məhv etməyə və yenilərinin yaradılmasının qa- dağan edilməsinə nail olmaqdır.

